

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут
міжнародних відносин і соціальних наук

Кафедра психології

Чирва Марина Сергіївна

Кваліфікаційна робота

на тему: **«Вплив сімейних конфліктів на
психоемоційний стан дітей»
(на прикладі ЗДО Ясла-садок «Дзвіночок»)**

Група ТУбц-12-21-Б₁ПС (4,0зс)

Спеціальність: 053 Психологія

Спеціалізація: -

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський)

*Дипломна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело*

Науковий керівник

Кандидат

психологічних наук

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

М.С. Чирва

(прізвище та ініціали)

Допущено до захисту в ЕК

Завідувач кафедри

Д.пс.н., професор

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

О.І. Алексєєва

(прізвище та ініціали)

(підпис)

В.Б. Синякова

(прізвище та ініціали)

Київ 2025 р.

АНОТАЦІЯ

Чирва М. «Вплив сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей» (на прикладі ЗДО Ясла-садок «Дзвіночок») – кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеню «Бакалавр» за спеціальністю 053 «Психологія» у галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки. – ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

У роботі проаналізовано теоретичні засади дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний розвиток дітей, саме: феномен сімейного конфлікту: суть та умови виникнення, динаміку та етапи сімейних конфліктів, особливості емоційного розвитку дитини.

Представлено результати експериментального дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей та описано його результати.

Обґрунтовано роль мистецької діяльності як ресурсу емоційного розвитку дитини дошкільного віку

Визначено особливості використання казок для стабілізації емоційних станів дітей дошкільного віку.

Ключові слова: сімейний конфлікт, умови виникнення конфлікту, динаміка конфліктів, етапи конфлікту, емоційний розвиток дитини, психоемоційний стан дитини, ресурс емоційного розвитку, казкотерапія, стабілізація емоційного стану, розвиток емоційної сфери дошкільників.

ANNOTATION

Chyrva M. «The influence of family conflicts on the psycho-emotional state of children» (using the example of the ZDO Nursery School "Dzvinochok") – qualification work in the form of a manuscript.

Qualification work for the degree of «Bachelor» in the specialty 053 «Psychology» in the field of knowledge 05 – Social and behavioral sciences. – PrJSC «Higher Education Institution «Interregional Academy of Personnel Management».

The paper analyzes the theoretical principles of studying the influence of family conflicts on the psycho-emotional development of children, namely: the phenomenon of family conflict: the essence and conditions of occurrence, the dynamics and stages of family conflicts, the features of the emotional development of the child.

The results of an experimental study of the influence of family conflicts on the psycho-emotional state of children are presented and its results are described.

The role of artistic activity as a resource for the emotional development of a preschool child is substantiated

The features of the use of fairy tales to stabilize the emotional states of preschool children are determined.

Keywords: family conflict, conditions for conflict, conflict dynamics, stages of conflict, emotional development of the child, psychoemotional state of the child, resource of emotional development, fairy tale therapy, stabilization of the emotional state, development of the emotional sphere of preschoolers.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ.....	10
1.1. Феномен сімейного конфлікту: суть та умови виникнення.....	10
1.2. Динаміка та етапи сімейних конфліктів.....	18
1.3. Особливості емоційного розвитку дитини.....	24
РОЗДІЛ 2 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДІТЕЙ	38
2.1. Організація та методики дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей.....	38
2.2. Аналіз отриманих результатів дослідження серед батьків дітей дошкільного віку.....	47
2.3. Аналіз отриманих результатів дослідження серед дітей дошкільного віку	58
РОЗДІЛ 3 РЕСУРСИ ТА ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	64
3.1. Мистецька діяльність як ресурс емоційного розвитку дитини дошкільного віку.....	64
3.2. Особливості використання казок для стабілізації емоційних станів дітей дошкільного віку.....	71
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	84
ДОДАТКИ	90

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сім'я є фундаментальною соціальною інституцією, що відіграє ключову роль у формуванні особистості дитини, її світогляду, емоційної стабільності та соціальної адаптації. Упродовж першого періоду життя дитина активно сприймає навколишнє середовище через призму взаємодії з найближчими дорослими – батьками та іншими членами родини. Тому психоемоційний стан дитини значною мірою залежить від якості сімейних взаємин, а особливо від рівня конфліктності у подружніх стосунках [30].

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що в сучасному суспільстві все частіше фіксуються випадки деструктивних сімейних конфліктів, що супроводжуються емоційним напруженням, негативними взаємодіями між подружжям та іншими членами родини. Такі конфлікти створюють несприятливий психологічний клімат, який негативно впливає не лише на самих дорослих, а й на дітей, що є особливо вразливою категорією. Психоемоційні розлади у дітей дошкільного віку можуть проявлятися у вигляді тривожності, страхів, порушень сну, агресивної поведінки або замкненості, що у подальшому може призвести до серйозних порушень розвитку, проблем у навчанні та соціалізації.

Враховуючи важливість цієї проблематики, дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей набуває великої соціальної і наукової значущості. Результати такого дослідження можуть стати підґрунтям для розробки ефективних профілактичних і корекційних заходів, спрямованих на підтримку емоційного благополуччя дітей у сім'ї.

Метою даної роботи є комплексний аналіз впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей дошкільного віку, визначення особливостей прояву емоційних порушень у дітей, а також розробка рекомендацій щодо стабілізації їхнього психоемоційного стану в умовах конфліктного сімейного середовища.

Об'єктом дослідження є психоемоційний стан дітей дошкільного віку, які проживають у сім'ях з різним рівнем конфліктності у подружніх взаєминах.

Предметом дослідження є вплив рівня та характеру сімейних конфліктів на емоційний стан, поведінкові особливості дітей дошкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні засади дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний розвиток дітей, саме: феномен сімейного конфлікту: суть та умови виникнення, динаміку та етапи сімейних конфліктів, особливості емоційного розвитку дитини.

2. Здійснити експериментальне дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей та описати його результати.

3. Обґрунтувати роль мистецької діяльності як ресурсу емоційного розвитку дитини дошкільного віку

4. Визначити особливості використання казок для стабілізації емоційних станів дітей дошкільного віку.

Для досягнення мети дослідження та вирішення визначених завдань було застосовано комплекс наукових **методів**, а саме:

– аналіз наукової літератури, що дає змогу окреслити теоретичні основи проблеми, вивчити актуальні підходи до розуміння сімейних конфліктів і їхнього впливу на дітей;

– опитувальники та анкетування батьків, зокрема використання методик, що оцінюють характер сімейних взаємин і рівень конфліктності (опитувальник «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» Ю. Альошиної, Л. Гозмана, О. Дубовської, методика «Морфологічний тест життєвих цінностей» В. Сопова, Л. Карпушин, анкета «Взаємини в сім'ї» (авторська розробка));

– психологічна діагностика дітей за допомогою методик, спрямованих на виявлення емоційних станів, способів вираження емоцій та соціальної

адаптації («Методика вивчення мімічної моторики» (Г. Волкова), модифікація методики «Вивчення та розуміння емоційних станів людей зображених на картинках» (О. Ізотова), модифікація тесту «Розпізнавання емоцій» (Т. Чередникова);

– спостереження за поведінкою дітей у природних умовах дошкільного закладу або сімейного середовища.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що воно: розширює наукове розуміння механізмів впливу сімейних конфліктів на психоемоційний розвиток дітей дошкільного віку; систематизує існуючі теоретичні підходи до вивчення сімейної динаміки і її впливу на емоційний стан дитини; уточнює поняття психоемоційного стану в контексті взаємодії сімейних відносин та дитячого розвитку; сприяє формуванню комплексного підходу до дослідження міжособистісних та емоційних процесів у сім'ї; виступає теоретичною базою для подальших емпіричних досліджень і розробки психологічних методик корекції психоемоційних порушень у дітей, які проживають у конфліктних сім'ях.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати: можуть бути використані для розробки програм психологічної підтримки та корекції емоційного стану дітей, які зазнають впливу сімейних конфліктів; допомагають фахівцям (психологам, соціальним працівникам, педагогам) у діагностиці та своєчасному виявленні ознак психоемоційних труднощів у дітей дошкільного віку; сприяють підвищенню ефективності роботи з батьками щодо зниження рівня конфліктності у сім'ї та створення сприятливого емоційного клімату для розвитку дитини; можуть бути застосовані у формуванні рекомендацій і тренінгових програм для батьків з метою покращення сімейної взаємодії та попередження негативних наслідків конфліктів; є основою для впровадження превентивних заходів у дошкільних навчальних закладах, спрямованих на розвиток емоційної компетентності дітей та зміцнення їх психічного здоров'я.

Експериментальна база дослідження: заклад дошкільної освіти (ясла-

садок) «Дзвіночок» Гребінківської селищної ради Білоцерківського району Київської області.

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. У ній наведено 6 таблиць і 6 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ДІТЕЙ

1.1. Феномен сімейного конфлікту: суть та умови виникнення

Сім'я виступає базовою соціальною інституцією, яка є осередком формування та підтримки суспільства. Вона ґрунтується на шлюбних та кровно-родинних зв'язках, охоплюючи стосунки між подружжям, батьками і дітьми, братами і сестрами, а також іншими членами родини. У структурі суспільного життя саме сім'я виконує низку життєво важливих функцій: демографічну (відтворення населення), виховну, соціалізаційну, економічну та психологічну, сприяючи гармонійному розвитку особистості з дитячого віку до дорослості [35].

Разом з тим, сім'я є доволі складним і водночас вразливим утворенням, на яке впливають як зовнішні соціально-економічні умови, так і внутрішні особливості міжособистісної взаємодії. Оскільки кожен член сім'ї – це індивідуальність із власним світоглядом, емоціями, потребами та інтересами, а емоційна залученість у родинні стосунки є надзвичайно високою, саме в сім'ї найчастіше виникають конфліктні ситуації.

Сімейне життя є фундаментом для особистісного благополуччя та психоемоційної рівноваги людини. Тому від характеру взаємин у родині, способів вирішення суперечностей і рівня підтримки залежить загальна якість життя її членів. Сім'я, перебуваючи у постійній взаємодії з суспільством, неминуче стикається з різними викликами, труднощами, непорозуміннями, які можуть спричиняти конфлікти та навіть кризи у внутрішньосімейних стосунках.

Сімейні конфлікти охоплюють широкий спектр проявів і різноманітних форм протистояння. До них належать суперечності між подружжям, конфлікти між колишніми партнерами після розлучення, непорозуміння між батьками та дітьми, а також між близькими та далекими родичами. Окрему

категорію становлять майнові й немайнові спори, що часто мають глибокий емоційний підтекст і тривалі наслідки для всіх учасників [55].

У «Словнику-довіднику з соціальних конфліктів» термін «конфлікт» (від лат. *conflictus* – зіткнення) визначається як розбіжності або протиставлення інтересів сторін, несумісність позицій двох або більше суб'єктів правовідносин, що може призводити до нанесення моральної або матеріальної шкоди одній чи обом сторонам. Це особлива форма соціальної взаємодії, в основі якої лежить суперечність у цілях, інтересах, моделях поведінки окремих людей або соціальних груп. Конфлікти, як правило, супроводжуються негативними емоційними проявами – від роздратування до глибокого стресу [5].

Більше того, конфлікт – це явище не лише психологічного або соціального порядку, а й культурне, оскільки його зміст і прояв значною мірою зумовлюються культурними чинниками. Процес виникнення та ескалації конфлікту часто регулюється культурними нормами і традиціями, що можуть спричиняти появу специфічних культурних ритуалів, які впливають на перебіг взаємодії між учасниками конфлікту [32].

Проблематика конфліктів набуває особливої актуальності в умовах сучасного суспільства, оскільки вони пронизують усі сфери життєдіяльності людини. Конфлікти різного характеру – політичні, економічні, міжнаціональні, соціокультурні – виявляються як на глобальному рівні (між державами та регіонами), так і на локальному (в межах населених пунктів, сімей, колективів). Їх масштаби та наслідки можуть мати серйозний вплив як на великі соціальні спільноти, так і на окрему особистість.

Серед усіх типів конфліктів особливу увагу заслуговують сімейні конфлікти, які стали доволі поширеним явищем, свідченням внутрішньої дисгармонії у родинних стосунках. Такі конфлікти, на відміну від соціально-політичних, мають більш емоційне забарвлення та глибоко впливають на психоемоційний стан учасників, особливо дітей.

У науковій статті М. Павлюк та Н. Архипенко наведено точку зору С. Кратохвіла, згідно з якою конфлікт є біполярним явищем, що виявляється в

активному протистоянні сторін, спрямованому на подолання суперечностей. При цьому, як підкреслюють дослідники, учасники подружніх конфліктів не завжди усвідомлюють справжні причини своєї поведінки. Часто вони виступають жертвами власних неусвідомлюваних особистісних характеристик або спотвореного сприйняття себе й ситуації в цілому [5].

Сімейні суперечності зазвичай виникають у результаті прагнення задовольнити певні потреби без врахування потреб партнера. Такий підхід у взаємодії, за відсутності емпатії та конструктивної комунікації, неминуче призводить до конфліктів, які, у свою чергу, впливають на стабільність і гармонію родинного життя.

Різні науковці трактують поняття сімейного конфлікту по-різному. Згідно з однією з поширених точок зору, сімейні конфлікти – це конфлікти, що виникають між членами однієї родини як у зв'язку з організацією життєдіяльності сім'ї, так і через прагнення до задоволення особистих або групових потреб її учасників, зокрема щодо відповідності реальної поведінки очікуваній рольовій моделі кожного члена родини.

Сутність сімейних конфліктів розкривається через взаємодію соціальних ролей, норм і очікувань, які визначають поведінку індивідів у межах родинної системи. Конфліктна ситуація зазвичай виникає тоді, коли спостерігається невідповідність між цими елементами: наприклад, коли одна особа не виконує очікувану роль або коли її цінності, інтереси та потреби вступають у протиріччя з інтересами інших членів родини [17].

Сімейні конфлікти також можуть бути зумовлені такими чинниками, як:

- соціальна нерівність і залежність між членами родини;
- порушення усталених норм поведінки;
- надмірний психологічний або фізичний стрес;
- відмінність у світоглядних позиціях;
- обмеженість ресурсів, що перешкоджає задоволенню потреб всіх членів сім'ї [17].

Таким чином, сімейний конфлікт є складним багатовимірним явищем,

яке має не лише психологічну, а й соціокультурну природу, і вимагає комплексного аналізу.

Будь-який сімейний конфлікт має низку обов'язкових складових елементів, серед яких виділяють: учасників (сторони конфлікту), предмет, об'єкт та мотиви.

Учасники конфлікту – це індивіди, які беруть участь у конфліктній взаємодії з різним ступенем активності: від прямого протистояння до непрямого впливу на розвиток подій. У рамках сімейної системи учасниками можуть бути як подружжя, так і батьки, діти, родичі чи навіть треті особи, що опосередковано впливають на ситуацію [14].

Предмет конфлікту – це об'єктивна або суб'єктивно сприйнята проблема, що є підставою для суперечності між сторонами. Саме предмет визначає зміст конфлікту й те, навколо чого розгортається протиборство.

Об'єкт конфлікту – це конкретна причина або привід, через яку виникає суперечність. Нерідко це матеріальні чи нематеріальні цінності, інтереси або символи, які набувають значущості для кожної із сторін.

Мотиви конфлікту – це внутрішні психічні сили, які спонукають індивіда до участі у конфлікті. Вони можуть проявлятися у вигляді потреб, інтересів, цілей, переконань або емоцій, що актуалізуються в певній ситуації [14].

Варто зазначити, що причини сімейних конфліктів, хоча й мають індивідуальний характер, часто мають спільні риси або структуру. Це свідчить про типову природу внутрішньосімейних суперечностей, які обумовлені не лише особистісними особливостями учасників, але й глибинними соціальними, психологічними та культурними чинниками.

Сімейні конфлікти мають особливу природу, зумовлену унікальністю родинних взаємин. Основою цих відносин є, з одного боку, міжособистісні зв'язки – почуття любові, прихильності, родинної єдності, а з іншого – правові та моральні обов'язки, що виникають у процесі реалізації сімейних функцій, таких як виховання, підтримка, турбота тощо. Саме переплетення емоційної і

нормативної складових створює складне поле для виникнення конфліктів.

На сучасному етапі сімейні стосунки в Україні формуються під впливом низки потужних чинників. По-перше, це соціально-економічна й політична ситуація, яка створює нестабільні умови для функціонування родини та її життєзабезпечення. По-друге, історико-культурні особливості українського суспільства також впливають на структуру родинних зв'язків, підтримуючи або послаблюючи рівень конфліктності. По-третє, ключову роль відіграють воєнні дії, внутрішнє переміщення населення та масова міграція, зокрема жінок з дітьми. Ці фактори спричинили розрив звичних сімейних структур, призвели до зміни ролей та часто викликають психологічну напругу й деструкцію родинної взаємодії [47].

Крім того, сучасна соціологія виокремлює ряд загальних чинників, що змінюють характер і динаміку сімейних стосунків:

- економічна незалежність жінок та їх активна участь у професійній сфері сприяють зростанню прагнення до автономії та переосмислення традиційних сімейних ролей;
- розподіл життя між домом і робочим простором, що послаблює інтеграцію сім'ї як єдиної виробничо-побутової одиниці;
- еволюція соціальних уявлень про сім'ю, включно зі зменшенням соціального контролю, толерантністю до позашлюбних зв'язків та впливом мас-медіа, які акцентують на свободі вибору й індивідуалізмі;
- зміна гендерних ролей, що супроводжується переоцінкою ролей матері, батька, партнера;
- вплив технологій на способи комунікації в родині, що трансформує міжособистісну взаємодію та розподіл обов'язків;
- формування установки на свідоме батьківство, що часто супроводжується відкладанням народження дітей на пізніший період життя [47].

Таким чином, сучасна українська сім'я переживає глибокі трансформації, які не лише створюють нові можливості для особистісного

розвитку, а й породжують нові виклики, в тому числі – підвищення рівня конфліктності у родинних стосунках.

Сімейні конфлікти є багатогранним соціально-психологічним явищем, що поєднує в собі як усвідомлені, так і неусвідомлені чинники, які значною мірою впливають на поведінку, рішення та емоційний стан членів родини. Важливо розуміти, що конфлікт у родині не завжди є результатом відкритого чи раціонального протистояння. Часто його витoki лежать у глибинних особистісних суперечностях, внутрішніх емоційних станах або ж у спотвореному сприйнятті ситуації та партнера.

На думку А. Кочетова, існує сім основних причин, які найчастіше призводять до виникнення сімейних конфліктів:

- порушення етичних норм у шлюбі, зокрема подружня зрада, ревності, відсутність довіри;
- біологічна несумісність партнерів, що проявляється на фізіологічному та психосексуальному рівнях;
- проблеми у взаєминах з найближчим оточенням, включаючи втручання родичів, друзів або соціального кола;
- розбіжності в інтересах, поглядах та потребах партнерів, що створює ґрунт для непорозуміння;
- несумісність у підходах до виховання дітей, яка часто стає джерелом тривалих суперечностей;
- особистісні особливості або негативні риси характеру одного чи обох партнерів, такі як егоїзм, агресивність, ригідність тощо;
- відсутність взаєморозуміння між батьками та дітьми, яка призводить до конфліктів поколінь та порушення емоційної стабільності в родині [57].

Таким чином, аналіз причин сімейних конфліктів вимагає врахування не лише об'єктивних умов, а й глибоких психологічних процесів, що відбуваються в межах родинної системи. Комплексне розуміння цих чинників є необхідним для ефективної профілактики та подолання деструктивних форм конфліктної взаємодії.

У процесі вивчення проблеми сімейних конфліктів Т. Кругла виокремила основні первинні причини їх виникнення, які, за її спостереженнями, найчастіше призводять до деструктивної взаємодії в родині. До таких причин належать як емоційно-психологічні чинники, так і соціально-побутові:

- намір змінити партнера, що свідчить про глибоку незадоволеність стосунками;
- егоїзм, прояви якого руйнують партнерську модель взаємодії;
- ревності, як результат низького рівня довіри або невпевненості в собі;
- невміння ефективно спілкуватися, що призводить до непорозумінь і накопичення образ;
- обмеження свободи дій і самовираження одного або кількох членів родини;
- незадоволення емоційних потреб – брак турботи, уваги, розуміння;
- побутова невлаштованість, що створює щоденне напруження;
- неповага до партнера, що роз'їдає основи емоційної безпеки;
- розбіжності у поглядах на шлюб і родинне життя;
- несумісність темпераментів, що ускладнює емоційний контакт;
- шкідливі звички одного з партнерів та їх негативні наслідки;
- небажання взаємодопомоги в побутових або життєвих питаннях;
- матеріальні труднощі, які неможливо вирішити в межах ресурсів родини;
- розбіжності у духовних і культурних інтересах, що створюють відчуження між партнерами [6].

Усі ці фактори, незалежно від їхньої природи, можуть як поодиночі, так і в сукупності, створювати напруження в сім'ї, порушувати гармонію стосунків і зумовлювати виникнення конфліктних ситуацій.

Типологія сімейних конфліктів – це систематизація різних видів конфліктів у сімейних стосунках за певними ознаками. Вона допомагає зрозуміти, хто є учасниками конфлікту (подружжя, батьки і діти, родичі), які джерела виникнення (ціннісні, емоційні, економічні тощо), як проявляється поведінка сторін (відкрита чи прихована) та які можуть бути наслідки

(тимчасові або хронічні) [66]. Такий підхід сприяє глибшому аналізу проблем і пошуку ефективних шляхів їх розв'язання (таблиця 1.1).

Таблиця 1.1

Типологія сімейних конфліктів: критерії, види та причини

Критерій	Вид	Чинник (опис)
За суб'єктами:	між подружжям	- розбіжності щодо бюджету, витрат, заощаджень або боргів; - невідповідність у сексуальних потребах; - нерівномірний розподіл обов'язків; - ревності та недовіра; - проблеми з комунікацією між подружжям
	між подружжям і їх родичами	- втручання в сімейні справи, непрохані поради, вплив на прийняття рішень; - розбіжності в культурних чи соціальних цінностях; - фінансові питання;
	між батьками та дітьми	- відмінності у підходах до дисципліни, навчання; - непорозуміння через різницю в поколіннях; - егоїстичне бажання батьків контролювати; - надмірні очікування батьків
	між братами та сестрами	- суперництво, ревності, неузгоджений розподіл уваги батьків або матеріальних благ
	між родичами	- суперечки щодо розподілу спадкового майна або спільної власності; - ревності та заздрість; - різні уявлення про традиції, обряди або звички; - втручання у внутрішні справи сім'ї; - різні способи життя, цінності, переконання
	між сім'єю та зовнішніми соціальними контактами	- вплив друзів, колег або суспільства на сімейні стосунки
За джерелом:	ціннісні	- наявність протилежних інтересів, цінностей
	позиційні	- боротьба за лідерство у родині; - незадоволені потреби у визнанні значущості «Я» одного із членів сім'ї
	сексуальні	- психосексуальна несумісність подружжя
	емоційні	- незадоволені потреби у позитивних емоціях; - невдоволення рівнем підтримки; - почуття емоційної відстороненості
	побутові	- протилежні погляди на ведення домогосподарства і участь у цьому процесі
	економічні	- важке матеріальне становище; - невинішені житлові питання; - різні підходи до фінансового планування
	психологічні	- особистісні особливості, стрес, тривога, депресія
	соціальні	- соціальні очікування, тиск суспільства; - відповідність або невідповідність соціальним ролям

Продовження таблиці 1.1

	відкриті	- коректна розмова, взаємна образа, голосові суперечки; - погрози, фізична агресія, завдання шкоди
	приховані	- пасивна агресія; приховані образи; уникання спілкування; різкі жести; погляди, що говорять про незгоду
За наслідк	тимчасові	- виникають і швидко вирішуються; не мають серйозних наслідків
	хронічні (постійні)	- не вирішуються з часом; призводять до довготривалих проблем (психологічні травми, розриви стосунків)

Чинники створюють умови або середовище, які підвищують ймовірність виникнення конфліктів, проте не є їхніми прямими джерелами. Вони виступають як фон або контекст, що впливає на виникнення конфліктної ситуації [66].

Причини ж безпосередньо провокують конфлікти і мають чіткий причинно-наслідковий зв'язок. Це конкретні дії або події, які безпосередньо призводять до конфлікту.

1.2. Динаміка та етапи сімейних конфліктів

Сімейні конфлікти є складними багатокomпонентними явищами, які охоплюють різноманітні аспекти людських взаємин – індивідуальні, емоційні, психологічні, соціальні, культурні та економічні. Вони не обмежуються лише поверхневими непорозуміннями, а виникають і розгортаються під впливом багатьох факторів, що взаємодіють між собою.

Для повного розуміння процесу виникнення та розв'язання сімейних конфліктів важливо звертати увагу на рівень напруженості у відносинах, особливості взаємодії між учасниками конфлікту, глибину протиріч та їхню динаміку розвитку у часі. Ці параметри безпосередньо впливають на те, яким чином конфлікт розвивається і яким буде результат його розв'язання [16].

Процес виникнення напруги у сімейних стосунках можна умовно поділити на кілька основних періодів. Перший – це стадія наростання напруженості, коли у відносинах з'являється загальне відчуття незадоволення,

невизначеності та тривоги. Саме на цьому етапі формуються основи для майбутнього відкритого протистояння, якщо не будуть вчасно вжиті заходи для нормалізації ситуації. Невизначеність причин змін і страх перед невідомим можуть посилювати внутрішню напругу, створюючи сприятливий ґрунт для швидкої ескалації конфлікту, особливо коли додаються додаткові подразники чи символічні події.

На цьому початковому етапі ключову роль у запобіганні загостренню відіграють такі засоби, як ефективна комунікація, взаємна підтримка та співчуття з боку членів родини, відкритість до діалогу і спільне вирішення проблем. Ці інструменти допомагають усунути джерела дискомфорту і знизити рівень напруги [7].

Якщо ж конфлікт не розв'язується на початковій стадії, ситуація загострюється. З'являються прояви уникання спілкування, зниження довіри та відкритості між членами сім'ї, а емоційне напруження лише зростає. Люди починають сприймати події і позиції одне одного через призму суб'єктивних і часто викривлених уявлень, що ускладнює пошук взаєморозуміння.

Переломним моментом є виникнення конфліктного інциденту – конкретної події, дії або бездіяльності однієї зі сторін, яка стає тригером для відкритого протистояння. Важливо розуміти, що не кожен інцидент запускає конфлікт – тільки той, що пов'язаний із глибшими протиріччями і попередніми накопиченими напруженнями. Якщо ж інцидент є зовнішнім щодо існуючих суперечностей, він виступає як привід, який ініціює розвиток конфліктної ситуації.

На етапі відкритої конфронтації спостерігається підвищення емоційної інтенсивності та агресивної поведінки. Учасники конфлікту часто починають ділити світ на «чорне» і «біле», де вони самі і їхні союзники сприймаються як «праві» та «добрі», а опоненти – як «вороги» чи загроза. Такий поділ загострює конфлікт, зміщує фокус із пошуку компромісу на боротьбу, що ускладнює подальший конструктивний діалог. Емоційне напруження стає перепорою для врегулювання суперечностей і призводить до тривалих негативних наслідків

для сімейних відносин [7].

На цій стадії конфліктні сторони стоять перед вибором подальшого шляху взаємодії. Один із можливих варіантів – це активний пошук шляхів розв’язання конфлікту, спрямований на зниження рівня напруги та відновлення взаєморозуміння. До таких дій належать переговори, звернення за допомогою до фахівців (психологів, сімейних консультантів), а також застосування альтернативних методів вирішення спору, таких як медіація чи фасилітація. Метою цих зусиль є нормалізація ситуації та повернення сімейних стосунків до стабільного, більш гармонійного стану.

Проте існує і протилежний шлях – ескалація конфлікту, коли протиріччя між учасниками посилюються, загострюються, а сторони мобілізують усі наявні ресурси та потенціал для досягнення своєї мети, часто з позиції перемоги будь-якою ціною. Такий розвиток подій супроводжується наростанням агресії та конфронтації, що здатне спричинити значні руйнівні наслідки для взаємин і психологічного стану членів сім’ї [7].

Для аналізу і розуміння механізмів розвитку конфліктів часто використовується модель ескалації Ф. Глазла, яка описує, як конфлікт поступово ускладнюється: збільшується кількість точок протиріч, розширюються його часові і просторові межі, а також розширюється коло учасників конфліктної ситуації. Це призводить до того, що конфлікт стає більш масштабним і глибоким [33].

Якщо сторони обирають шлях ескалації, подальше розв’язання конфлікту зазвичай відбувається у правовому полі. Це означає залучення адвокатів, звернення до правоохоронних органів, суду чи інших державних інституцій. Альтернативні способи врегулювання в таких випадках застосовуються значно рідше.

Кульмінаційним моментом сімейного конфлікту стає ситуація, коли загострення досягає такої інтенсивності, що дії одного або кількох учасників завдають суттєвої шкоди стосункам, підривають сімейну єдність і загрожують емоційному та психологічному благополуччю всіх учасників. Варто

зазначити, що у затяжних конфліктах цей критичний момент може не наставати тривалий час. У деяких випадках конфлікт поступово згасає, проте затягування кульмінації часто веде до накопичення великої кількості негативних емоцій, які при нарешті настанні вибуху можуть спричинити значні руйнування [52].

Третім періодом у динаміці сімейного конфлікту є його завершення, яке може проявлятися у вигляді повного або часткового припинення протистояння та нормалізації сімейних відносин. Цей етап може настати в результаті примирення сторін і досягнення взаємної згоди, або ж через юридичне врегулювання предмету конфлікту. Іноді завершення конфлікту відбувається шляхом поступового зниження рівня напруги, коли протистояння втрачає свою гостроту або трансформується в інший вид конфлікту.

Варто звернути увагу, що якщо конфлікт пригнічується без повного вирішення, або врегулюється лише частково, то невирішені потреби і невдоволення можуть накопичуватися і з часом проявитися в більш гострій формі, породжуючи нові проблеми у відносинах.

Сутність процесу розв'язання сімейних конфліктів полягає у створенні таких умов, які дозволять усім учасникам відкрито висловити свої потреби, інтереси та очікування. Важливо забезпечити конструктивний діалог, під час якого сторони спільно обговорюють можливі шляхи подолання розбіжностей і шукають компромісні рішення, що призводять до усунення конфліктного чинника [52].

Розв'язання конфлікту як спосіб завершення протистояння вимагає суттєвих змін у поведінці і ставленні всіх членів сім'ї (або, принаймні, одного з них). Це передбачає узгодження раніше жорстких позицій та вимог, які учасники відстоювали під час конфлікту, і готовність до поступок задля відновлення гармонії у сімейних стосунках.

М. Рибаківа пропонує одну з ефективних схем аналізу конфлікту, яка полягає у послідовному осмисленні його складових і процесів. Зокрема, вона рекомендує проходити такі етапи:

1. Виявлення причин конфліктної ситуації — як зовнішніх обставин, так і внутрішніх факторів, що сприяли виникненню протиріччя. Це дозволяє глибше зрозуміти умови, які створили сприятливий ґрунт для конфлікту.

2. Розкриття смислу конфлікту для кожного з учасників, тобто з'ясування того, які значущі для них цінності, переживання чи інтереси стоять за конфліктною ситуацією.

3. З'ясування помилок у спілкуванні між сторонами, що посирили або викликали нерозуміння, непорозуміння та напруження у взаємодії.

4. Визначення перспективних виховних та пізнавальних цілей, які можуть бути реалізовані за різних варіантів розв'язання конфлікту, що дає змогу не лише ліквідувати протиріччя, а й сприяти особистісному розвитку учасників [5].

Динаміка сімейних конфліктів зазвичай проходить через класичні етапи: від виникнення конфліктної ситуації та усвідомлення її стороною, до відкритого протистояння, загострення конфлікту, подальшого розв'язання та емоційного осмислення пережитого досвіду. Проте у сімейних стосунках ці етапи відзначаються підвищеною емоційною інтенсивністю і дуже швидким переходом від однієї фази до іншої.

Важливим чинником, що суттєво впливає на хід і результати конфлікту, є обрана учасником стратегія реагування на конфліктну ситуацію. Від того, як людина обирає відповідати на протиріччя — чи шукає діалог, чи йде в протистояння, — багато в чому залежить подальший розвиток подій і можливість конструктивного врегулювання.

Кілманн виокремлює п'ять основних стилів поведінки у конфліктних ситуаціях, які визначаються двома ключовими параметрами: рівнем самовпевненості та ступенем готовності до співпраці. Самовпевненість показує, наскільки людина прагне задовольнити власні потреби і відстоювати свою позицію, тоді як готовність до співпраці відображає, у якій мірі вона намагається врахувати і задовольнити інтереси іншої сторони [7].

Центральним поняттям у цих моделях є асертивність — це міра, до якої

людина здатна проявляти ініціативу, відкрито висловлювати свої думки та наполегливо захищати власну позицію, не порушуючи прав інших.

Стиль поведінки «конкуренція» характеризується тим, що людина зосереджена винятково на власних інтересах і прагне нав'язати своє рішення, не враховуючи потреби чи позиції іншої сторони. Такий підхід може забезпечити швидке прийняття рішення, однак не завжди призводить до конструктивного розв'язання конфлікту, оскільки одна зі сторін домінує над іншою. У випадках, коли кілька учасників конфлікту проявляють конкурентну поведінку, подібні спори часто важко врегулювати мирним шляхом і вони можуть перейти у судові процеси.

Уникання конфлікту полягає у свідомому ухилянні від активної участі у вирішенні проблеми, фактично ігноруючи існування конфлікту. Це може тимчасово знизити напруженість, але не усуває справжньої причини суперечності, залишаючи конфлікт невирішеним і потенційно накопичуючи негативні емоції.

Пристосування – це стиль, який орієнтований на збереження гармонії у відносинах через поступки з боку однієї сторони. Хоча такий підхід сприяє підтримці стосунків, він може викликати внутрішнє незадоволення у людини, яка постійно йде на компроміси, особливо якщо поступки стають односторонніми.

Компроміс передбачає, що обидві сторони роблять певні поступки, частково задовольняючи свої інтереси. Це дозволяє досягти взаємної згоди у короткостроковій перспективі, проте рішення може бути не оптимальним для жодної зі сторін, і вони можуть залишитися частково незадоволеними.

Співпраця – це найконструктивніший стиль поведінки, який полягає у спільному пошуку рішення, що максимально враховує інтереси всіх учасників конфлікту. Хоча цей процес потребує більше часу і зусиль, він сприяє глибокому розв'язанню проблеми і зміцненню відносин [5].

Отже, для ефективного розуміння та розв'язання сімейних конфліктів важливо не лише враховувати індивідуальні особливості конкретної ситуації,

визначати учасників і предмет суперечки, але й знати основні етапи динаміки конфлікту, розуміти його поточну фазу, динаміку розвитку, а також аналізувати стиль поведінки сторін у конфлікті.

Раннє вирішення сімейних конфліктів має ключове значення для запобігання їх деструктивним наслідкам, які можуть призвести до втрати довіри, руйнування стосунків або порушення життєвих процесів у родині. Натомість конфліктні ситуації, розв'язані вчасно, стають потужним ресурсом для особистісного зростання і вдосконалення сімейних взаємин. Учасники конфлікту отримують можливість навчитися ефективній співпраці, усвідомлювати та поважати як власні, так і чужі потреби, що зміцнює їхні стосунки.

Отже, своєчасна робота з конфліктами не лише мінімізує ризики руйнування сімейних зв'язків, а й перетворює їх на інструмент покращення взаємодії та підвищення якості спілкування між членами родини. Водночас, ігнорування чи приховування потреб конфліктуючих осіб підвищує ймовірність загострення протиріч і виникнення більш серйозних форм конфлікту з тривалими негативними наслідками.

Несвоєчасне розв'язання сімейних суперечок може спричинити низку негативних наслідків, серед яких – погіршення фізичного та психічного здоров'я (стреси, депресії, тривожні розлади, панічні атаки, зниження самооцінки), погіршення комунікації та зниження рівня довіри між членами родини. Конфлікти між батьками, особливо якщо вони затяжні, можуть негативно впливати на формування майбутніх стосунків дітей, створюючи додаткові стресові ситуації для всієї сім'ї. У крайніх випадках ескалація конфлікту може призвести до проявів фізичного, емоційного або економічного насильства між партнерами [58].

Крім того, сімейні конфлікти часто мають тривалий, міжпоколінний вплив. Діти, які виросли в атмосфері постійних суперечок і незлагод, можуть усвідомлено чи неусвідомлено переймати деструктивні моделі поведінки та переносити їх у власні дорослі стосунки, підтримуючи таким чином порочне коло конфліктів. Особливо складними є конфлікти щодо спадщини, які

можуть переходити від покоління до покоління, розривати сімейні зв'язки і формувати постійну недовіру між родичами.

1.3. Особливості емоційного розвитку дитини

Емоції відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні особистості дитини та її соціальної взаємодії. Через емоційні прояви дитина виражає свої почуття, потреби, симпатії і неприязні, що допомагає дорослим краще розуміти її внутрішній стан і реагувати відповідно. З розвитком дитини її емоційний світ стає все багатшим і різноманітнішим, з'являється здатність відчувати більш тонкі й складні почуття, що сприяє формуванню її емоційної компетентності.

Однак у сучасних умовах, на жаль, спостерігається тенденція до зниження чутливості дітей до емоцій інших людей. Вони не завжди можуть правильно розпізнати або адекватно виразити свої власні почуття, що часто проявляється у надмірній емоційності, різкості реакцій чи нездатності знайти спільну мову з однолітками та дорослими. Ці труднощі в емоційному сприйнятті можуть негативно впливати на їхні міжособистісні стосунки і викликати непорозуміння або конфлікти [54].

Крім того, обмеженість або збіднення емоційного досвіду у дітей може призводити до сповільнення розвитку їхніх інтелектуальних здібностей. Вони стають менш зацікавленими у пізнавальних активностях, виявляють менше творчості в іграх, а іноді взагалі втрачають здатність до гри як форми самовираження і соціалізації. Гра – це важливий механізм розвитку уяви та креативності, і її відсутність свідчить про певні емоційні та соціальні проблеми [61].

Одним із найпотужніших джерел страху і тривоги для дитини є взаємини з оточуючими – як з дорослими, так і з ровесниками. Потреба бути прийнятим, подобатися іншим і підтримувати добрі стосунки з оточенням

значною мірою визначає поведінку дитини. У цей процес включаються складні і багатогранні почуття: ревності, співчуття, заздрість, які з'являються на основі соціальної взаємодії і глибше формують емоційний досвід.

Вміння розпізнавати і виражати емоції – це складний процес, що вимагає розвитку певних навичок і знань. Маленькі діти зазвичай орієнтуються більше на міміку співрозмовника, аніж на жести чи позу, що обмежує їхнє розуміння емоційних станів. Навіть у старшому дошкільному віці діти часто не можуть повністю адекватно інтерпретувати емоції інших людей і різні способи їхнього прояву, що впливає на якість їхніх міжособистісних контактів [61].

Таким чином, розвиток емоційної компетентності у дітей є ключовим чинником їхнього загального розвитку, формування здорових стосунків і адаптації в соціальному середовищі. Це потребує цілеспрямованої підтримки з боку батьків, педагогів і оточення загалом.

Емоції не виникають і не розвиваються самотійно – вони тісно пов'язані зі змінами у ставленні особистості до світу і самого себе. З формуванням та трансформацією життєвих установок у людини змінюється й її емоційний світ. Виховання, яке ґрунтується на емоційному впливі, є надзвичайно делікатним і тонким процесом. Головним завданням такого виховання є не придушення чи викорінення емоцій, а навчання правильному управлінню ними, розвитку здатності усвідомлювати, приймати і регулювати свої емоції [64].

Емоції – це психічне відображення у формі безпосереднього, пристрасного переживання життєвого сенсу явищ і ситуацій, що виникає внаслідок співвідношення їх об'єктивних властивостей із потребами суб'єкта. Вищою формою емоційних проявів є стійкі почуття, які пов'язуються з конкретними об'єктами і служать задоволенню найглибших і найважливіших потреб людини. Такі почуття мають об'єктивний характер, оскільки безпосередньо спрямовані на конкретні предмети, осіб або явища [44].

Здатність до душевних переживань виявляється у дитини з перших днів

життя. Спостереження свідчать, що початкові емоції новонародженого переважно негативні і викликані впливом агресивних подразників – яскравого світла, незручного дотику одягу до ніжної шкіри, гучних звуків. Саме тому важливо створити для малюка комфортне, безпечне і емоційно тепле середовище.

Формування суб'єктності дитини, тобто її усвідомлення себе як окремої особистості, безпосередньо залежить від дорослого – його дбайливого, уважного, терплячого і тактовного ставлення. Особливо важливу роль відіграє повага до дитини з перших днів життя та змістовне, емоційно насичене спілкування, яке стимулює розвиток емоційної сфери та формує довіру і впевненість у світі.

Таким чином, емоції – це не лише реакції на зовнішні стимули, а глибокі психічні процеси, що формуються в контексті взаємодії дитини з оточуючими і визначають її особистісний розвиток.

Якщо проаналізувати особливості психічного та особистісного розвитку дитини на різних вікових етапах, можна виокремити дві основні групи провідної діяльності, що визначають її розвиток:

1. Перша група діяльності пов'язана з переважним розвитком мотиваційної складової, де основою є встановлення і підтримка стосунків з іншими – дорослими або однолітками. До цієї групи належать такі форми діяльності, як емоційно безпосереднє спілкування, рольові ігри, а також інтимно-особистісне спілкування. Цей тип діяльності сприяє формуванню соціальних навичок, емоційного інтелекту, розвитку здатності до співпереживання і взаєморозуміння.

2. Друга група діяльності характеризується перевагою операційної сторони, тобто спрямована на взаємодію з предметами та виконання конкретних дій з ними. Сюди входять предметно-маніпулятивна діяльність, навчальна активність, а також навчально-професійна діяльність, які формують когнітивні і практичні навички дитини [34].

Особливо значущою у психічному розвитку дитини раннього віку є

роль дорослого, який забезпечує задоволення її базових життєвих потреб — у їжі, сні, гігієні тощо. Проте цього недостатньо для повноцінного розвитку. Вкрай важливо налагодити з дитиною теплі, доброзичливі, емоційно стійкі стосунки, які стають провідним каналом передачі соціального досвіду та є основою для ефективного психологічно-педагогічного впливу. Такий емоційний зв'язок створює фундамент для гармонійного розвитку особистості дитини і формування у неї довіри до навколишнього світу..

Емоції відіграють надзвичайно важливу роль у психічному благополуччі дитини раннього віку, адже на цьому етапі дитина ще не має навичок свідомого контролю над своїми емоційними проявами і не вміє пригнічувати небажані реакції. Вся її діяльність переважно супроводжується емоціями, які можуть бути як позитивними, так і негативними. У цьому процесі ключову роль відіграє дорослий, який контролює і регулює емоційний стан малюка. Наприклад, коли дитина засмучена чи розчарована, дорослий намагається підтримати її, переключити увагу на іншу діяльність. Якщо ж дитина виявляє ознаки перезбудження – надмірну втому, дратівливість, неконтрольовані емоції – дорослий повинен створити умови для відпочинку і сну, щоб відновити рівновагу нервової системи [12].

З віком емоції починають виконувати важливу прогностичну функцію. Дитина може з радістю очікувати приємних подій, але надмірне хвилювання може призводити до перевтоми, що проявляється гіперактивністю, порушенням координації рухів і плаксивістю. У цей момент дорослому важливо залишатися спокійним, терпляче підтримувати звичний режим дня, щоб допомогти дитині зберігати емоційну стабільність.

У перший рік життя формується емоційна фаза подолання повсякденних завдань, яка характеризується позитивним ставленням до звичних дій і процесів. Залучаючись до щоденних справ разом із дорослими, дитина встановлює перший контакт із соціальним оточенням і формує свої перші уподобання: наприклад, їй може подобатися купання, але не дуже – переодягання. Таким чином, емоції набувають соціального значення – вони не

лише інформують про стан дитини, а й стають засобом обміну враженнями і налагодження спілкування з дорослими.

Особливо важливим для гармонійного розвитку особистості дитини є адекватна і тепла реакція дорослого на її емоційний стан, яка виражає любов і повагу до малюка як до унікальної особистості. Відсутність такого інтенсивного позитивного емоційного контакту може спричинити явище, відоме як «госпіталізм» – стан, описаний у 1940-х роках французьким вченим Р. Шпіцем на основі досліджень дітей, позбавлених материнської опіки під час війни. Діти із закладів, які втратили тепло сімейного спілкування, виявляли сумний контраст із врівноваженими, життєрадісними і соціально активними дітьми із сімей, проявляючи ознаки емоційної закритості, апатії і труднощі у взаємодії з оточенням [38].

Таким чином, емоційна підтримка і чутливе ставлення дорослих є основою для нормального психічного розвитку дитини, її адаптації до соціального світу і формування здорової особистості.

Під впливом умов, які створюють дорослі, емоційний світ немовляти зазнає значних змін. З народження дитина в основному проявляє негативні емоційні реакції – це своєрідний сигнал для оточуючих про її незадоволені потреби, що є життєво важливими для її виживання та комфорту. Однак коли дорослі формують сприятливий емоційний фон, проявляючи доброзичливість, ніжність, увагу і турботу, у малюка починають виникати позитивні емоційні відповіді. Однією з перших і найважливіших соціальних емоцій є посмішка новонародженого – це своєрідна відповідь на лагідне звернення до нього, що свідчить про початок емоційного зв'язку з дорослим [1].

Цей процес знаменує появу перших проявів поведінкової спрямованості дитини, яка згодом розвинеться у цілепокладання – здатність усвідомлено діяти з певною метою, що є важливою характеристикою людської діяльності.

У психіці дитини в цей період виникає особливе новоутворення – так званий «комплекс поживлення». Він проявляється у взаємодії з дорослим і

включає емоційно-рухові реакції: посмішку, звуки (вокалізацію), розгинання рук, спрямування погляду на співрозмовника. Вокалізація свідчить про позитивні переживання дитини, які супроводжуються поживавленням рухів. Водночас малюк уже чітко виділяє дорослого серед інших об'єктів оточення і проявляє до нього позитивне ставлення [10].

Цей комплекс відображає перші соціальні потреби дитини у пізнанні світу та спілкуванні, які реалізуються через безпосередній емоційний контакт – основний вид діяльності на ранньому етапі життя. Поява «комплексу поживавлення» вважається важливою ознакою завершення неонатального періоду і початком власне дитинства.

Таким чином, цей період є фундаментальним для формування емоційної основи особистості, соціалізації і розвитку майбутніх навичок спілкування та взаємодії з оточенням.

Оволодіння предметно-маніпулятивними іграми стає для дитини важливим джерелом різноманітних емоційних та пізнавальних вражень. Малюк відчуває радість і задоволення, коли його дії у грі успішні та приносять очікуваний результат – наприклад, коли вдається поставити кубики один на одного або утримати у руках улюблену іграшку. Натомість невдачі, такі як падіння чашки під стіл чи пошкодження іграшки, викликають у дитини розчарування, сум або навіть сльози. У процесі гри у дитини формуються особисті вподобання, вона починає виділяти улюблені іграшки, до яких проявляє особливу прихильність і грається з ними найчастіше та найдовше [27].

З появою мотиваційних ідей у свідомості дитини відсутність улюбленої іграшки може спричиняти емоційний дискомфорт – дитина сумує або плаче, якщо її загубить або забуде десь. Це свідчить про розвиток емоційної пам'яті, яка починає більш чітко проявлятися близько шести місяців життя, коли накопичуються перші особисті емоційні переживання. Об'єкти, які викликали певні емоції в минулому, повторно провокують у дитини подібні почуття – наприклад, приємна мелодія, яку дитина вже впізнає, може викликати радість,

усмішку і навіть рухи, схожі на танок.

У віці 2,5–3 років у дитини починає формуватися афективна уява, що відображає її емоції та переживання, а також пізнавальна уява, яка пов'язана з уявними образами предметів і ситуацій. Водночас у цей період часто виникають негативні емоції, пов'язані з кризою трирічного віку та неправильними моделями спілкування з дорослими. Дитина може уникати контакту, ізолюватися, якщо їй не надають можливості проявляти власну ініціативу в грі чи повсякденній діяльності, або коли її обмежують у самостійному виконанні звичних справ.

Побутова діяльність, наприклад, підтримання порядку в кімнаті, догляд за одягом та іграшками, формує у дитини уявлення про красу і естетику. Відчуття задоволення виникає тоді, коли все знаходиться на своєму місці, кімната охайна. Дитина також усвідомлює, що для гарного вигляду необхідно піклуватися про власне обличчя, волосся, одяг і взуття, що є складовою формування самоповаги і догляду за собою [42].

Таким чином, предметно-маніпулятивні ігри і побутова діяльність не лише стимулюють розвиток моторики й пізнавальних навичок, а й служать фундаментом для формування емоційної сфери, самосвідомості та соціалізації дитини.

Оволодіння дітьми навичками предметної діяльності, зокрема вмінням досліджувати і вивчати навколишні об'єкти, значно посилює їх емоційне переживання, пов'язане з пізнанням світу. Спочатку це здивування, характерне для немовлят, з часом трансформується у допитливість і цікавість, що проявляються у дослідженні предметів, задаванні питань і активному вивченні нового.

Для дітей раннього віку характерним є і набуття нового досвіду у спілкуванні з іншими дітьми. Наприклад, поява в сім'ї молодшої дитини часто викликає у старших братів чи сестер сильне почуття ревності. Старша дитина може прагнути повернутися у дитинство, імітуючи поведінку немовляти – просити, щоб її тримали на руках, годували або катали в колясці. Ревності

можуть проявлятися і у вигляді агресії: словесних образ, грубості, вигадування прізвиськ, а також у плаксивості та небажанні слухатися. Щоб уникнути таких емоційних розладів, батькам важливо зайняти позицію старших, бути уважними до почуттів дитини, проявляти любов і відкрито пояснювати зміни, які відбуваються в сім'ї [65].

У стосунках з однолітками діти також демонструють суперництво, заздрість і ревності. Вирішувати ці конфлікти дорослим слід шляхом організації спільної діяльності на основі співпраці, взаємодопомоги та розвитку емпатії.

Важливо, що здатність дитини розуміти і співчувати емоціям інших суттєво покращується завдяки розвитку мовлення. Дорослі можуть звертати увагу дітей на емоційний стан однолітків, пропонувати допомогу і заохочувати до співчуття, наприклад: «Поглянь, Андрійко засмучений, давайте зіграємо разом, щоб йому було веселіше». Такі ситуації формують у дітей бажання приносити радість іншим, підтримувати і допомагати тим, хто засмучений.

Крім того, важливо, щоб дорослі відкрито ділилися з дитиною своїми власними емоціями, розповідаючи про свої почуття, але при цьому враховували рівень розуміння і чутливості дитини. Наприклад, мама може пояснити, що засмучується, коли дитина вередує, і радіє, коли бачить її слухняною та радісною. Такий емоційний діалог сприяє формуванню у дитини емоційної грамотності і довіри до близьких.

У дошкільному віці важливим новим аспектом емоційного розвитку дитини стає усвідомлене занепокоєння щодо можливих реакцій дорослих на власні вчинки та поведінку. Дитина починає замислюватися: «Що скаже мама?» або «Чи буде тато сварити?» Ці питання свідчать про те, що емоції дошкільника активно включаються у внутрішні механізми саморегуляції і співставності мотивів власних дій із очікуваннями оточення [42].

Завдяки різноманітному досвіду спілкування, зокрема через мову, дитина поступово опановує навички вираження емоцій за допомогою

поєднання вербальних та невербальних засобів. Спершу переважають невербальні сигнали – міміка, виразні рухи, інтонації, плач чи крик, які дозволяють передати емоційний стан. До кінця дошкільного періоду дитина вже здатна вербально артикулювати свої почуття, називати емоції та пояснювати свої переживання словами.

Діти дедалі краще розпізнають настрій і ставлення близьких людей. Для них стають важливими нові форми вираження любові, уваги та співчуття. У цьому віці формується вибіркове ставлення до дорослих, яке залежить від того, який емоційний «портрет» складається у дитини на основі їх взаємодії. Наприклад, малюк із забрудненими штанцями може швидко бігти до бабусі, очікуючи турботи і допомоги, у той час як мама може реагувати суворіше і сварити. Така вибіркковість відображає розуміння дитиною різниці в ставленні і емоційному тоні дорослих [63].

У дошкільному віці зростає потреба дитини у похвалі і заохоченні. Дитина з радістю сприймає позитивні відгуки, а відсутність уваги або критика можуть викликати розчарування і сум. Вона все краще розуміє значення слів, що містять оцінки та аргументи, наприклад: «погано, бо ти забруднився», «погано, бо не доїв суп», «погано, бо посварився з другом». Така словесна диференціація допомагає дитині розрізняти «хороші» і «погані» відгуки, що закладає основи морального розвитку.

Поява емоційної реакції на похвалу і позитивну оцінку сприяє розвитку почуття власної гідності, гордості та самооцінки. Коли дорослий висловлює схвалення конкретних досягнень або рис дитини, у неї виникає відчуття гордості, яке з часом трансформується у внутрішнє задоволення та радість. Ці емоції відіграють важливу роль у формуванні позитивного образу себе. Водночас, якщо нова оцінка суперечить попередній, дитина може проявляти опір або заперечення, що свідчить про становлення її власної системи самооцінки.

Під впливом позитивних і негативних оцінок у дитини формується почуття сорому, яке тісно пов'язане з її попереднім досвідом спілкування з

іншими людьми. Це почуття є своєрідним проявом дитячої гордості та самоповаги. У його основі лежить формування уявлень про соціально прийнятні моделі поведінки – ті, які оцінюються як позитивні або негативні. Дитина усвідомлює, коли її поведінка відхиляється від позитивних стандартів, і сприймає це як втрату схвалення з боку дорослих, що викликає відчуття приниження власної гідності [62].

У віці 4-5 років у дитини починає поступово формуватися почуття обов'язку. Основою цього процесу є розвиток моральної свідомості, яка допомагає малюку усвідомлювати вимоги, що ставляться до нього, а також формувати власні очікування щодо своїх вчинків і поведінки оточуючих, особливо дорослих. Найбільш виразне почуття обов'язку зазвичай спостерігається у дітей віком 6-7 років.

Паралельно з цим інтенсивно розвивається допитливість, яка стимулює виникнення почуттів подиву та радості від нових відкриттів і пізнання світу. Ці емоції є важливими рушіями пізнавального розвитку дитини, сприяючи формуванню активної життєвої позиції і мотивації до навчання [56].

У дошкільному віці в дітей поступово формується здатність розпізнавати емоційний стан інших людей, що є важливим компонентом емоційного розвитку. А. Щетиніна виділяє кілька типів сприйняття емоцій за експресією, які можна розглядати як етапи розвитку цієї здатності:

- довербальний тип – на цьому етапі діти не виражають емоції словами, а розпізнають їх за допомогою невербальних сигналів, таких як вираз обличчя, пристосовуючи його до контексту ситуації. Наприклад, дитина може подумати: «Він, мабуть, дивиться мультик»;
- дифузно-аморфний тип – діти починають називати емоції, але роблять це поверхнево і нечітко, наприклад, кажуть «радіє» або «сумний», не виділяючи конкретних елементів, що складають емоційний вираз;
- дифузний локальний тип – діти звертають увагу на окремі, часто єдині елементи емоційного вираження, переважно це очі, але загальне сприйняття емоції ще залишається поверхневим;

- аналітичний тип – на цьому етапі діти розпізнають емоції, аналізуючи різні елементи експресії, зазвичай більше орієнтуючись на вираз обличчя, аніж на жести чи позу;
- синтетичний тип – діти починають сприймати емоції цілісно та узагальнено, наприклад: «Вона зла, бо виглядає злою»;
- –аналітико-синтетичний тип – найрозвиненіший етап, коли діти підкреслюють окремі яскраві елементи емоційного виразу і узагальнюють їх, наприклад: «Вона весела, бо все обличчя: і очі, і рот – веселі» [43].

Ця типологія демонструє, як у дітей розвивається здатність до дедалі глибшого і точнішого розпізнавання емоцій оточуючих, що є важливою складовою їх соціального і емоційного розвитку.

Більшість дітей віком 5-6 років вже здатні розпізнавати емоції інших людей за допомогою невербальних та вербальних засобів, таких як міміка, інтонація та слова. Однак у дітей із неблагополучних сімей цей процес може затримуватися. Часто такі діти накопичують стійкі негативні емоційні переживання – страх, почуття неповноцінності, тривогу, що істотно ускладнює їхнє емоційне сприйняття світу. Внаслідок цього знижується якість і кількість їх соціальних контактів, що призводить до обмеженого досвіду розуміння та інтерпретації емоцій оточуючих. Такі діти, як правило, мають слабко розвинену емпатію — здатність співпереживати іншим.

У дошкільному віці, приблизно в 6–7 років, у дітей починають виникати перші дружні стосунки з однолітками. Проте для цього віку поняття справжньої дружби, довіри та взаємності ще є складними і не завжди повністю усвідомленими. Вони швидше сприймають друзів як партнерів у спільних іграх, ніж як емоційно значущих осіб [25].

До кінця дошкільного періоду у дитини закріплюються емоції та почуття, які сприяють формуванню продуктивних взаємостосунків із однолітками і дорослими. У цей час формується основа відповідального ставлення до власних вчинків і їх наслідків. Діти у віці шести-семи років починають розуміти моральний зміст поняття відповідальності,

усвідомлюючи, що їхні дії мають наслідки для них самих і оточуючих.

Особливо важливим у старшому дошкільному віці є розвиток позитивного емоційного ставлення до себе. Це самовідчуття є базовою складовою самосвідомості особистості дитини і спрямовує її до відповідності певним моральним нормам. Коли потреба відповідати позитивним соціальним стандартам набуває особистісного значення, у дитини формується відповідальність як внутрішня риса характеру.

У цей період дитина вже може свідомо вибирати способи правильної поведінки в різних соціальних ситуаціях, захищати власну думку, брати відповідальність за свої рішення та протистояти негативному впливу з боку однолітків. Такий розвиток є важливою передумовою успішної соціалізації та адаптації в майбутньому.

Підсумовуючи все викладене вище, можна виділити основні особливості емоційного розвитку дитини на різних етапах її раннього віку.

Емоційний розвиток немовляти починається з вродженої здатності переживати і виражати емоції, яка проявляється відразу після народження. Спочатку ці емоції найчастіше мають негативний характер – це неспокій, дискомфорт або біль, які сигналізують про потреби організму. Позитивні емоції формуються у відповідь на любов, турботу та увагу дорослих, що створюють умови для благополуччя дитини та задоволення її базових потреб у спілкуванні і безпеці. З часом, коли малюк починає активно захоплюватися предметами і маніпулювати ними, емоції стають більш різноманітними – дитина може відчувати і радість, і розчарування залежно від успішності своїх дій. До кінця першого року життя з'являється новий вид емоційної реакції – подив, який вважають першою інтелектуальною емоцією, що сприяє пізнавальному розвитку. Водночас дитина починає переймати емоції оточуючих, зокрема близьких, на основі чого виникають перші прояви співчуття та симпатії [20].

Ранній вік (приблизно від 1 до 3 років) характеризується багатством глибоких, інтенсивних, як позитивних, так і негативних емоцій, які дитина ще

не завжди може контролювати. Ці переживання істотно впливають на поведінку та загальну діяльність дитини. Важливою задачею дорослих є направлення емоційного стану малюка таким чином, щоб уникнути надмірного збудження нервової системи та формування негативних емоційних патернів. Основними джерелами емоцій у цей період є предметно-маніпулятивна гра, спілкування з дорослими та початок контактів з однолітками. Емоції у цей період починають виконувати важливі функції, пов'язані з формуванням уявлень про предмети і навколишній світ. Під впливом виховання у дитини починають проявлятися вищі почуття – естетичні, інтелектуальні, моральні. Розвиток емоційного життя значно впливає на якість стосунків із дорослими і стає одним із ключових факторів формування особистості. З'являється прагнення бути визнаною, дитина орієнтується на оцінки дорослих і водночас намагається уникати сорому і приниження власної гідності.

Дошкільний вік та старший дошкільний період характеризуються ще більшим ускладненням і усвідомленістю емоційної сфери дитини. Емоції в цей період відображають ставлення дитини до різних явищ і подій, вони стають більш узагальненими і контрольованими завдяки вербальним і невербальним засобам вираження. Емоції відіграють важливу роль у внутрішніх механізмах саморегуляції, передбаченні наслідків власних дій та субординації мотивів поведінки. Інтенсивний розвиток вищих органів чуття відбувається в процесі участі дитини у різноманітній діяльності – трудовій, продуктивній, ігровій. Важливою рисою цього періоду є тісний взаємозв'язок між різними видами вищих почуттів, які починають формувати основу моральної свідомості і соціальної адаптації [38].

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ КОНФЛІКТІВ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ДІТЕЙ

2.1. Організація та методики дослідження впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей

У сучасному суспільстві сім'я виступає одним із головних соціалізуючих агентів, що формує особистість дитини, її психоемоційний стан та базові життєві установки. Однак значна кількість сімей стикається з внутрішніми конфліктами, які нерідко мають затяжний і руйнівний характер. Зростання кількості розлучень, непорозумінь між батьками, психологічного насильства та недостатнього рівня сімейної комунікації робить проблему сімейних конфліктів особливо гострою та соціально значущою.

Дослідження показують, що психоемоційний стан дитини безпосередньо залежить від мікроклімату в родині. Конфлікти між батьками можуть провокувати у дітей почуття тривожності, страху, почуття провини, агресивність, замкненість, проблеми у навчанні та міжособистісних стосунках. В умовах хронічного конфлікту дитина нерідко стає «заручником» непродуктивних комунікацій між дорослими, що негативно позначається на її самооцінці та психічному здоров'ї в цілому.

Окрім того, з огляду на сучасні соціально-економічні виклики, глобальні кризи та нестабільність у багатьох країнах, питання збереження психоемоційного благополуччя дитини набуває ще більшої ваги. У зв'язку з цим актуальність дослідження впливу сімейних конфліктів полягає у необхідності глибокого аналізу механізмів їх впливу на дітей, розробки ефективних профілактичних заходів та практичних рекомендацій для батьків, педагогів і психологів щодо зниження негативних наслідків конфліктних ситуацій у сімейному середовищі [15].

Таким чином, обрана тема є надзвичайно актуальною для сучасної

психологічної науки, практичної психології, педагогіки та соціальної роботи, адже результати дослідження можуть стати основою для створення програм підтримки дітей у кризових сімейних ситуаціях.

Дослідження було проведене серед 68 дітей дошкільного віку та 122 батьків на базі закладу дошкільної освіти (ясла-садок) «Дзвіночок» Гребінківської селищної ради Білоцерківського району Київської області.

Експериментальне дослідження проводилось у два етапи.

На першому етапі нашого дослідження були залучені батьки дітей дошкільного віку. Основним завданням цього етапу стало ретельне відборення діагностично значущих методик, необхідних для комплексного аналізу особливостей міжособистісних конфліктів у подружніх стосунках. Для цього ми використали низку психодіагностичних інструментів і опитувальників, рекомендованих сучасною науковою літературою.

Під час проведення психодіагностичного обстеження особлива увага приділялася принципу різноманітності методичного підходу. Ми прагнули залучити комплекс різнотипних методик, що передбачають різні діагностичні прийоми, що, у свою чергу, підвищує надійність отриманих результатів. Співставлення та взаємна перевірка даних, здобутих за допомогою різних методик, дозволяє мінімізувати ймовірність похибок та забезпечує можливість формування обґрунтованих психодіагностичних висновків. Цей підхід повністю відповідає рекомендаціям провідних фахівців-психологів, які наголошують, що перехресна перевірка результатів є невід'ємною умовою якісної професійної психодіагностики.

Таким чином, для дослідження особливостей міжособистісних конфліктів у подружжі було сформовано відповідний психодіагностичний інструментарій, до якого увійшли такі методики та анкети: опитувальник «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Дубовська), «Морфологічний тест життєвих цінностей» (В. Сопов, Л. Карпушин), а також авторська анкета «Взаємини в сім'ї» (таблиця 2.1).

Діагностичний інструментарій дослідження сімейних конфліктів

Етап дослідження	Параметри дослідження	Методики дослідження
Дослідження характеру взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях	Конфліктні сфери подружніх стосунків, міра згоди (чи незгоди) в конфліктних ситуаціях, рівень конфліктності в парі.	Опитувальник «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» Ю. Альошиної, Л. Гозмана, О. Дубовської [39]
Вивчення індивідуальної системи цінностей подружжя з метою кращого розуміння мотивів їх дій та вчинків.	Індивідуальна система цінностей подружжя з метою кращого розуміння мотивів її дій та вчинків.	Методика «Морфологічний тест життєвих цінностей» В. Сопова, Л. Карпушин [45]
Дослідження взаємовідносин в сім'ї та визначення причин виникнення подружніх конфліктів.	– взаємовідносини в сім'ї; – причини виникнення подружніх конфліктів; – оцінка взаємини у сім'ї; – визначення обумовленості суперечок й конфліктів в сім'ях.	Анкета «Взаємини в сім'ї» (авторська розробка)

Проаналізуємо методики дослідження.

Для діагностики особливостей взаємодії між подружжям у конфліктогенних обставинах у цьому дослідженні використовується опитувальник «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях», розроблений Ю. Альошиною, Л. Гозманом та О. Дубовською. Дана методика спрямована на виявлення найбільш проблемних сфер подружніх відносин, оцінку рівня конфліктності у парі, а також визначення ступеня згоди чи розбіжностей між партнерами у ситуаціях, що потенційно провокують конфлікти.

Структура опитувальника передбачає опис 32 типових подружніх ситуацій, що мають конфліктний потенціал. Серед них представлені такі теми:

- взаємини з родичами та дітьми;
- питання виховання дітей;

- прояви автономії одного з партнерів;
- порушення рольових очікувань у шлюбі;
- розбіжності у дотриманні соціальних норм поведінки;
- домінування одного з подружжя;
- сцени ревнощів;
- різні підходи до фінансових питань.

Респондентам пропонується обрати один із варіантів реакції на кожну ситуацію. Можливі відповіді відображають різні стратегії поведінки: активне вираження незгоди, пасивне вираження незгоди, пасивне очікування, пасивне погодження, активне погодження.

Відповіді респондентів піддаються кількісній та якісній обробці, що дозволяє зробити висновки про рівень конфліктності у сімейних стосунках, а також про типові моделі поведінки подружжя у конфліктних обставинах. Отримані результати можуть бути використані для глибшого розуміння динаміки подружніх взаємин та розробки рекомендацій щодо оптимізації подружнього спілкування.

Методика «Морфологічний тест життєвих цінностей», розроблена В. Соповим та Л. Карпушиним, призначена для діагностики індивідуальної системи ціннісних орієнтацій людини з метою глибшого розуміння мотивів її поведінки, вчинків та життєвих пріоритетів.

Індивідуальна система цінностей формується під впливом суспільних норм і ідеалів, проте водночас вона завжди зберігає особистісну унікальність і не обов'язково повністю збігається із загальноприйнятими соціальними цінностями. Ключовим діагностичним поняттям у цій методиці є термінальні цінності – тобто найбільш значущі, кінцеві життєві орієнтири, навколо яких вибудовується вся система цінностей людини.

У рамках «Морфологічного тесту життєвих цінностей» досліджуються такі базові цінності, як:

- особистісний розвиток;
- духовне задоволення;

- креативність і творчість;
- активність у соціальних контактах;
- прагнення до власного престижу;
- високий рівень матеріального забезпечення;
- досягнення важливих життєвих цілей;
- збереження власної індивідуальності.

Застосування цієї методики дозволяє не лише оцінити, які саме життєві пріоритети домінують у свідомості респондента, а й виявити їхній вплив на стиль його поведінки у різних життєвих ситуаціях. Отримані результати можуть бути використані для глибшого аналізу мотиваційної сфери людини та формування рекомендацій щодо її особистісного розвитку.

Анкета «Взаємини в сім'ї» є важливим діагностичним інструментом, що дозволяє комплексно дослідити особливості міжособистісних стосунків у сімейному середовищі. Її застосування дає змогу виявити характер спілкування між членами родини, ступінь згуртованості сім'ї, наявність або відсутність підтримки, а також типові джерела суперечок і конфліктів у сімейному житті.

Завдяки цій анкеті респонденти мають можливість дати власну оцінку якості взаємин у родині, виокремити найбільш проблемні сфери комунікації та проаналізувати причини, що найчастіше призводять до напруженості й конфліктів. Опитувальні запитання анкети охоплюють ключові аспекти сімейної взаємодії: розподіл обов'язків у побуті, узгодження поглядів на виховання дітей, рольові очікування, рівень довіри, емоційну підтримку, а також ставлення до фінансових питань.

Отримані результати дозволяють скласти цілісне уявлення про психологічний клімат у родині, виявити приховані проблеми у взаєминах між подружжям та іншими членами сім'ї, а також визначити потенційні чинники ризику, що можуть сприяти виникненню конфліктів.

Таким чином, використання анкети «Взаємини в сім'ї» є дієвим інструментом у дослідженні сімейних стосунків, оскільки дає змогу своєчасно

ідентифікувати причини конфліктів та розробити ефективні рекомендації для поліпшення сімейного мікроклімату й гармонізації взаємин.

На другому етапі емпіричного дослідження нами було підібрано діагностичний інструментарій для визначення рівня емоційного стану дітей дошкільного віку (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Діагностичний інструментарій для визначення рівня
емоційного стану дітей дошкільного віку

Показники	Критерії	Методики дослідження
Самостійність знаходження способів для втілення емоційного стану; здатність правильно зобразити емоційний стан	Здатність визначити особливості вираження емоційних станів	«Методика вивчення мімічної моторики» (Г. Волкова) [15]
Ступінь диференційованості (здатність розрізняти відтінки настрою); самостійність під час визначення емоційного стану людини, зображеної на картинці; наявність особистісної відповіді на запитання на картинці; наявність особистісного сенсу у відповіді	Диференціація та адекватна інтерпретація методики емоційних станів інших	Модифікація методики «Вивчення та розуміння емоційних станів людей зображених на картинках» (О. Ізотова) [48]
Здатність визначити емоційний стан дійових осіб в емоційно значущій ситуації; самостійність у визначенні емоційного стану дійових осіб в емоційно значущій ситуації	Здатність розпізнавання простих і складних емоцій	Модифікація тесту «Розпізнавання емоцій» (Т. Чередникова) [42]

Проаналізуємо методики дослідження.

Методика дослідження мімічної моторики (Г. Волкова) спрямована на встановлення індивідуальних особливостей вираження дитиною різних емоційних станів через міміку обличчя, що є важливою складовою емоційної комунікації.

Організація дослідження: у процесі виконання завдання дитині послідовно пропонують відтворити мімічні вирази, що відповідають шести базовим емоціям. Дорослий дає короткі інструкції: «Я скажу тобі емоцію, а ти

спробуй її показати обличчям: радість, смуток, здивування, гнів, страх, переляк». Такий підхід дозволяє оцінити, наскільки дитина усвідомлює та контролює власну міміку, а також виявити рівень розвитку її емоційної експресії.

Результати спостереження за виконанням завдання фіксуються у спеціальній таблиці оцінювання. При цьому враховуються чіткі критерії діагностики, що дають змогу об'єктивно визначити, наскільки повно й адекватно дитина відтворює задані емоції.

Інтерпретація результатів проводиться за трирівневою шкалою загальної оцінки: 0–10 балів – низький рівень вираження емоційних станів, що може свідчити про труднощі у розумінні та передаванні емоцій; 11–20 балів – середній рівень, що відображає загалом достатнє, але не завжди чітке вираження мімічних реакцій; 21–30 балів – високий рівень емоційної виразності, що свідчить про добре розвинену здатність до мімічної експресії та емоційного контакту.

Модифікація методики «Вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» (О. Ізотова). Мета методики: дослідити рівень сформованості у дітей здатності розуміти та вербалізувати емоційні стани інших людей, а також оцінити розвиток уміння співпереживати та емоційно ідентифікуватися з однолітками й дорослими.

До роботи використовується набір із шести ілюстрацій, на яких зображені діти та дорослі з виразними емоційними станами. Малюнки відображають основні емоції, такі як: радість, страх, гнів, горе, образа та співчуття.

Організація дослідження: діти по черзі розглядають запропоновані зображення. Дорослий (вихователь або дослідник) ставить дитині низку запитань для глибшого розуміння сприйняття емоцій:

- «Як почуваються люди, яких ти бачиш на картинці?»
- «Як ти здогадався про це?»
- «Чи буває у тебе таке почуття? Коли?»

Такі запитання стимулюють дитину до аналізу невербальних сигналів та вербалізації власних емоційних переживань.

Дослідження проводиться у два послідовні етапи:

Перший етап – вихователь описує дитині знайомі та доступні для розуміння життєві ситуації й просить намалювати або відтворити їх у вигляді рольових сценок. Наприклад: хлопчик радіє за друга, який виграв конкурс; дівчинка засмучена, бо її не прийняли в гру; хлопчик випадково пролив суп, діти сміються, а він наляканий.

Другий етап – після цього педагог знову описує вже відтворені ситуації, але тепер дитина має словами пояснити, що відчуває кожен герой і чому саме він відчувається так чи інакше.

Такий підхід дає змогу не лише перевірити, як дитина розпізнає емоції за мімікою й контекстом, а й наскільки чітко вона вміє передавати це словами.

Обробка результатів: рівень сформованості навички визначається за трьома показниками: точність розпізнавання емоцій, уміння обґрунтувати свою відповідь і здатність пов'язати побачену емоцію з власним досвідом. За кожен показник нараховуються бали. Максимальна сума становить 9 балів.

1–3 бали – низький рівень розуміння емоційних станів;

4–6 балів – середній рівень;

7–9 балів – високий рівень розуміння і вербалізації емоцій.

Завдяки застосуванню цієї модифікованої методики можна якісно дослідити рівень емоційного розвитку дітей віком 5–7 років у межах базових емоцій. Повторне використання тих самих завдань після проведення корекційно-розвивальної роботи дозволяє оцінити динаміку змін і ефективність педагогічного впливу.

Модифікація тесту «Розпізнавання емоцій» (Т. Чередникова).

Мета методики: дослідити рівень сформованості у дитини здібностей до розпізнавання як простих, так і складніших емоційних станів інших людей чи персонажів, а також перевірити, наскільки дитина розуміє причини виникнення певних емоцій у конкретному контексті.

До тесту входять три тематичні ряди фотографій або малюнків. На кожному з них зображені персонажі у певній емоційно насиченій ситуації, що передбачає причинно-наслідкові зв'язки між діями героїв і їхніми емоціями.

Робота з дитиною відбувається у формі бесіди та аналізу зображень. Дитині послідовно пропонують розглянути кожен ряд фотографій і відповісти на спеціально сформульовані запитання, які стимулюють її до міркувань та усвідомленого вербалізування власного розуміння емоцій героїв.

Ряд 1: дитині пропонують подивитися на кількох зайчиків і пояснити, кого саме налякав ведмідь.

Інструкція: «Подивись уважно на цих зайчиків і скажи, кого з них налякав ведмідь?»

Ряд 2: дитину просять охарактеризувати емоційний стан улюблених персонажів.

Запитання: «Як ти думаєш, який настрій у крокодила Гени? З яким настроєм Чебурашка може зустрітися з Геною? Чому ти так думаєш?»

Ряд 3: дитина аналізує, що сталося у зображеній історії та як це вплинуло на емоції персонажів.

Запитання: «Як ти думаєш, вдалося ворону дістати хробака з люльки чи ні? Чому?»

Додаткове питання: «Подивись уважно на ворону, яка полетіла – що вона зараз відчуває? Чому ти так думаєш?»

Такі запитання допомагають дитині не лише впізнавати емоції за зовнішніми проявами (міміка, пози), але й пояснювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями й почуттями героїв.

Обробка результатів: оцінювання здібностей дитини до розпізнавання різних видів емоцій здійснюється за кількісною шкалою. Максимальна сума балів складає 6 балів. Оцінка включає три ключові показники: точність визначення емоцій, уміння пояснити причину емоційного стану та вміння співвіднести емоції персонажів із власним досвідом.

Рівні сформованості навички визначаються так:

1–2 бали – низький рівень здібностей розпізнавати прості й складні емоції;

3–4 бали – середній рівень розвитку цієї здібності;

5–6 балів – високий рівень розуміння та інтерпретації емоційних станів.

Результати виконання завдання дають змогу оцінити не лише пізнавальний рівень дитини у сфері емоційного інтелекту, а й важливі соціально-комунікативні навички – здатність до емпатії, прогнозування поведінки інших і розуміння мотивів їхніх вчинків.

2.2. Аналіз отриманих результатів дослідження серед батьків дітей дошкільного віку

Дані, котрі ми отримали під час психодіагностичного дослідження, ми піддали кількісному та якісному аналізу.

За результатами застосування опитувальника «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях», розробленого Ю. Альшиною, Л. Гозманом та О. Дубовською, нам вдалося не лише визначити загальний рівень конфліктності у досліджуваних сім'ях, але й окреслити найбільш проблемні сфери подружньої взаємодії, що найчастіше стають джерелом конфліктів.

Аналіз отриманих даних дозволяє зробити висновок, що у сім'ях, де простежуються напружені або дисгармонійні взаємини між подружжям, рівень конфліктності має тенденцію коливатись у межах від –1 до –2 балів. Такий показник свідчить про досить високий рівень конфліктогенності у стосунках та про наявність активних негативних реакцій партнерів у ситуаціях суперечок (рис. 2.1).

Як видно з діаграми (рис. 2.1), провідною сферою, що найчастіше стає осередком напруги у молодих подружніх парах, є домінування одного з партнерів – ця проблема відзначена у 30,2 % випадків серед усіх опитаних. Такий високий відсоток можна пояснити тим, що у перші роки спільного

життя ще не сформовані й остаточно не закріплені сімейні ролі, подружжя лише проходить етап взаємної адаптації. У цей період нерідко спостерігається прагнення одного з партнерів до авторитарного лідерства, що, у свою чергу, супроводжується необхідністю іншого партнера підкорятись, часто всупереч власним бажанням чи переконанням. Така ситуація створює сприятливий ґрунт для виникнення конфліктів через боротьбу за владу у сімейній системі.

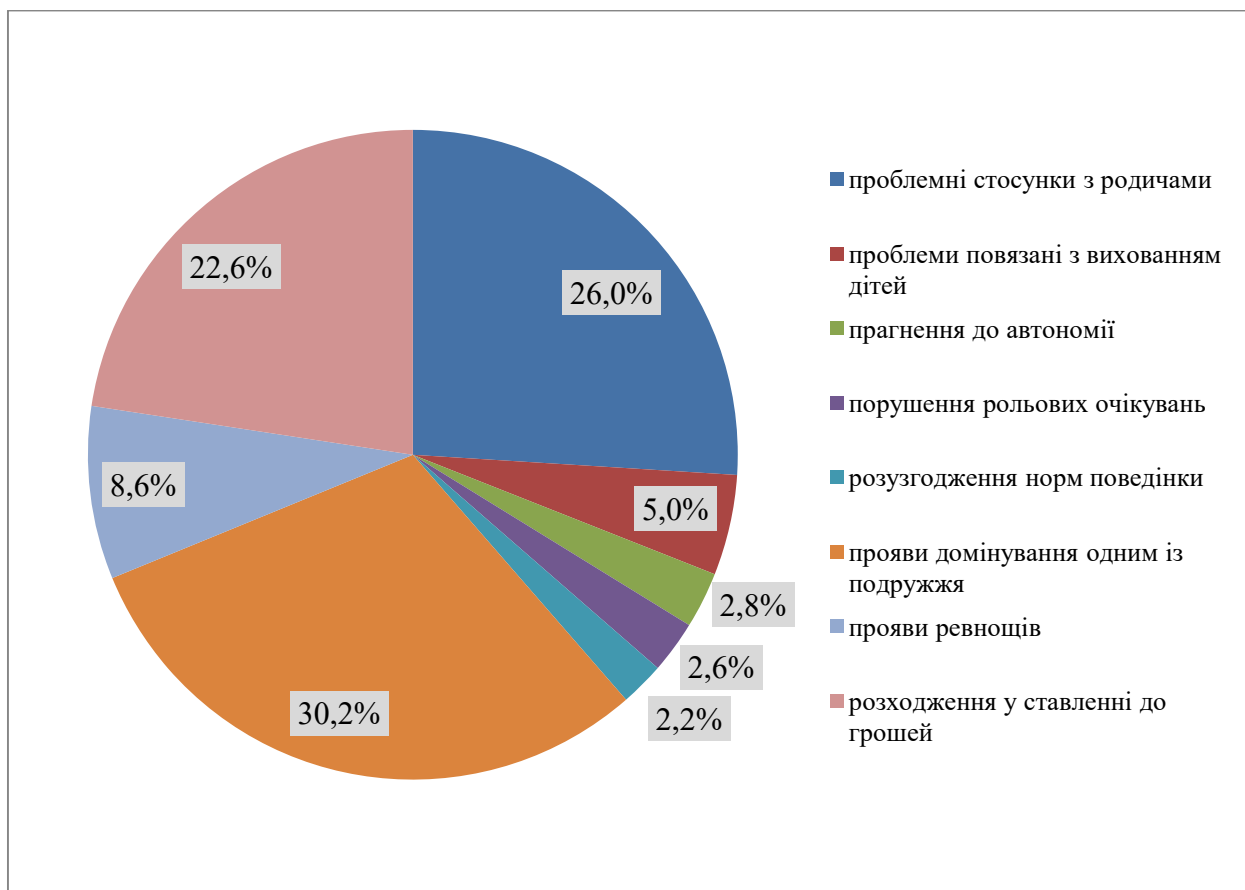

Рис. 2.1. Співвідношення конфліктних сфер взаємодії сімей (у % від загальної кількості опитаних)

Другою за значущістю сферою конфліктності є взаємини з родичами та друзями, на частку яких припадає 26,0 % усіх конфліктних ситуацій. Найчастіше такі суперечності виникають у молодих сім'ях, які, через нестачу власного житла або матеріальних ресурсів, вимушені певний час проживати разом із батьками одного з подружжя. Це спричиняє ситуацію, коли старше покоління не лише надає підтримку молодим, але й нерідко прагне

контролювати або впливати на внутрішні справи молодшої родини. Втручання батьків або інших близьких родичів може провокувати зіткнення позицій двох поколінь, що, у свою чергу, відбивається на стосунках подружжя, посилюючи напругу й провокуючи конфлікти.

Ще однією вагомою сферою конфліктності виявилися фінансові питання, що посідають третє місце за частотою (22,6 %). Це пояснюється тим, що матеріальна нестабільність є типовою проблемою молодих родин, особливо у перші роки шлюбу. Часто фінансова спроможність подружжя частково залежить від сторонньої підтримки — зазвичай батьків. Недостатня фінансова незалежність та відсутність усталеної спільної системи пріоритетів і цінностей стосовно витрат і накопичень стають причиною розбіжностей, які нерідко призводять до суперечок та непорозумінь.

Таким чином, проведене дослідження дало змогу не лише зафіксувати загальний рівень конфліктності у подружніх парах, але й детально проаналізувати, які саме сфери спільного життя є найбільш конфліктогенними та чим це обумовлено. Отримані дані можуть стати основою для подальших рекомендацій щодо покращення комунікації у родині, узгодження сімейних ролей та запобігання деструктивним проявам конфліктів у подружніх взаєминах.

У процесі використання «Морфологічного тесту життєвих цінностей», розробленого В. Соповим та Л. Карпушиним, було здійснено детальний аналіз індивідуальної системи життєвих орієнтирів подружніх пар з метою кращого розуміння внутрішніх мотивів їхніх дій, поведінкових стратегій та ціннісних пріоритетів.

У ході дослідження респондентам пропонувалося сформулювати вільні асоціації до стимульного слова «сімейні цінності». Отримані відповіді дозволили зібрати широкий спектр індивідуальних уявлень про те, що саме подружжя різного подружнього стажу вкладає у поняття сімейних цінностей. Надалі всі ці асоціації були систематизовані та структуровані за допомогою

контент-аналізу, що дало змогу виділити кілька ключових груп ціннісних орієнтацій.

Відповідно до отриманих результатів усі асоціації були розподілені на п'ять основних груп цінностей, які найчастіше зустрічалися у висловлюваннях досліджуваних:

- матеріальні цінності, що охоплюють такі поняття, як матеріальний добробут, власне житло, автомобіль, забезпеченість родини необхідними речами та одягом;
- побутові цінності, які відображають турботу про затишок у домі, справедливий розподіл домашніх обов'язків та належне облаштування житла;
- родинні цінності, що фокусуються на дітях, родинних зв'язках і прагненні забезпечити щасливе дитинство;
- емоційні прояви взаємостосунків, до яких респонденти віднесли любов, довіру, вірність, взаємну підтримку, увагу та здатність знаходити компроміс у складних ситуаціях;
- цінності особистісної реалізації, що включають прагнення до самовираження, творчості, визнання у соціумі, догляду за власною зовнішністю, активного способу життя та спілкування з друзями.

Отримані дані свідчать про те, що всі зазначені групи цінностей так чи інакше притаманні усім трьом досліджуваним групам подружніх пар. Водночас аналіз кількісних співвідношень показав, що домінантність тих чи інших груп цінностей суттєво різниться залежно від конфліктності сім'ї та подружнього стажу.

Так, у таблиці 2.3 наведено порівняльні дані щодо того, які саме цінності переважають у сім'ях з різним рівнем конфліктності. У дослідженні виокремлено три вікові групи сімейних пар за подружнім стажем: від 1 до 5 років; від 6 до 10 років; від 11 до 20 років. Це дозволяє простежити, як саме змінюються пріоритети у ціннісній системі подружжя з набуттям досвіду спільного життя, а також виявити, чи існують суттєві розбіжності у структурі цінностей між конфліктними та неконфліктними сім'ями.

Таким чином, результати проведеного дослідження за методикою «Морфологічний тест життєвих цінностей» відкривають широкі можливості для глибшого розуміння мотиваційної сфери подружжя та визначення тих факторів, що можуть впливати на виникнення або запобігання конфліктним ситуаціям у сімейному середовищі.

Таблиця 2.3

Відсоткове порівняння груп цінностей сімей
з різним стажем подружнього життя

Групи цінностей	від 1 до 5 років подружнього життя	6 – 10 років подружнього життя	11 – 20 років подружнього життя
матеріальні цінності	12,0%	14,0%	16,0%
побутові цінності	1,0%	3,0%	1,0%
родинні	11,0%	29,0%	23,0%
емоційні прояви взаємостосунків	47,0%	51,0%	34,0%
особистісна реалізація	29,0%	3,0%	26,0%

З наведених даних можна зробити детальний висновок щодо пріоритетних цінностей у трьох різних групах сімей, розділених за тривалістю подружнього життя. По-перше, у всіх трьох групах на перше місце виступають емоційні прояви взаємостосунків, що вказує на те, що незалежно від стажу шлюбу для сімей є надзвичайно важливими такі цінності, як довіра, підтримка, взаємодопомога, кохання, а також здатність до компромісу. Ці цінності, у багатьох випадках, можна розглядати як базові стратегії для ефективного вирішення конфліктів, що виникають у сімейних відносинах.

По-друге, в групах із подружнім стажем 1–5 років та 11–20 років значущою є цінність особистісної реалізації. Це свідчить про прагнення членів сім'ї розвиватися як індивідуальності, самореалізовуватися та знаходити власний шлях у житті. У контексті цього можна припустити, що відсутність спільних інтересів, хобі та якісно проведеного часу разом може сприяти зростанню конфліктів і непорозумінь у сім'ї. Цікаво, що у сім'ях зі стажем 6–

10 років особистісна реалізація виявляється менш актуальною, що, ймовірно, пов'язано з підвищеною зайнятістю батьків у процесі виховання дітей та необхідністю більше часу приділяти турботі про них, ніж власному розвитку.

Не менш вагомими для усіх трьох груп є родинні цінності, адже відносини з близькими – батьками, дітьми, іншими родичами – завжди мають значний вплив на життя сім'ї загалом. Неправильне або напружене будування цих взаємозв'язків часто стає джерелом конфліктів, що негативно впливає на загальний сімейний клімат.

Також варто відзначити роль матеріальних цінностей, які займають помітне місце у системі пріоритетів сімей. З цього можна зробити висновок, що матеріальне становище багатьох сімей є нестабільним, а питання пріоритетів щодо заробітку, заощаджень і вкладень часто залишаються нерозв'язаними. Молоді сім'ї, як правило, спочатку залежать у матеріальному плані від батьків, а з часом вже самі діти змушені надавати підтримку своїм родинам. Відсутність власного житла – часта причина конфліктів як на початкових, так і на пізніших етапах сімейного життя.

Дослідження здійснювалося шляхом аналізу найбільш часто вживаних асоціацій, які виникали у респондентів при згадці поняття «сімейні цінності». Для кожної із трьох груп сімей було виокремлено по десять найбільш релевантних понять. Визначення близькості семантичних об'єктів проводилося за допомогою методу багатовимірної шкалювання.

Зокрема, у свідомості подружніх пар із стажем 1–5 років найбільш тісно пов'язаними з поняттям «сімейні цінності» виявилися такі категорії, як кохання, довіра, матеріальне забезпечення, стабільна робота, відповідальність та терпіння. Це говорить про те, що для молодих сімей основою міцного шлюбу є саме емоційна близькість і довіра. Матеріальні аспекти, такі як стабільність роботи й забезпечення, теж відіграють важливу роль, адже матеріальний стан молодої родини часто нестабільний і вимагає надійного фундаменту. Відповідальність і терпіння — це якості, які забезпечують стійкість і благополуччя у відносинах.

Для сімей із стажем 6–10 років ключовими цінностями, пов'язаними з поняттям «сімейні цінності», є здоров'я сім'ї, сімейний добробут, взаємодопомога та здатність до компромісу. Ці поняття тісно пов'язані між собою: здоров'я і добробут розглядаються як фундаментальні складові щасливої сім'ї, а взаємодопомога і компроміси підтримують гармонію у стосунках, допомагаючи долати труднощі.

У подружніх пар із стажем 11–20 років у свідомості сімейні цінності асоціюються, перш за все, з дітьми, здоров'ям, повагою від оточуючих та визнанням. Поєднання цих понять демонструє, що на пізнішому етапі сімейного життя важливо підтримувати благополуччя дітей і зберігати здоров'я всіх членів родини. Водночас цінності, пов'язані з повагою та визнанням, вказують на прагнення до особистісної реалізації, самовизначення і соціального визнання, що залишаються актуальними і в цьому віковому періоді.

Таким чином, отримані результати дозволяють глибше зрозуміти структуру ціннісних орієнтирів сімей з різним подружнім стажем, визначити ключові фактори, що впливають на якість взаємин, а також виявити можливі причини виникнення конфліктів у сімейному житті. Це сприяє формуванню ефективних підходів до підтримки та розвитку гармонійних відносин у родині на різних етапах її існування.

Також у нашому дослідженні було застосовано авторську анкету «Взаємини в сім'ї», яка надала можливість детальніше вивчити причини виникнення подружніх конфліктів. Розглянемо результати відповідей респондентів на питання анкети.

Опитаним було запропоновано оцінити якість взаємин у власній сім'ї (рис. 2.2). Значна частина учасників дослідження – 34,4% – охарактеризували свої сімейні стосунки як «добрі», а ще 26,2% – як «дуже гарні». Водночас викликає занепокоєння той факт, що майже 40% респондентів оцінили свої сімейні взаємини як «не дуже гарні» або навіть «погані», що свідчить про наявність значних проблем у сімейних відносинах у багатьох сім'ях.

У той же час більшість опитаних сімей сприймають свою родину як дружній колектив (рис. 2.3). Такий сімейний дружній колектив характеризується сприятливим психологічним кліматом – особливим емоційно-психологічним настроєм, який формується у процесі взаємодії між членами родини.

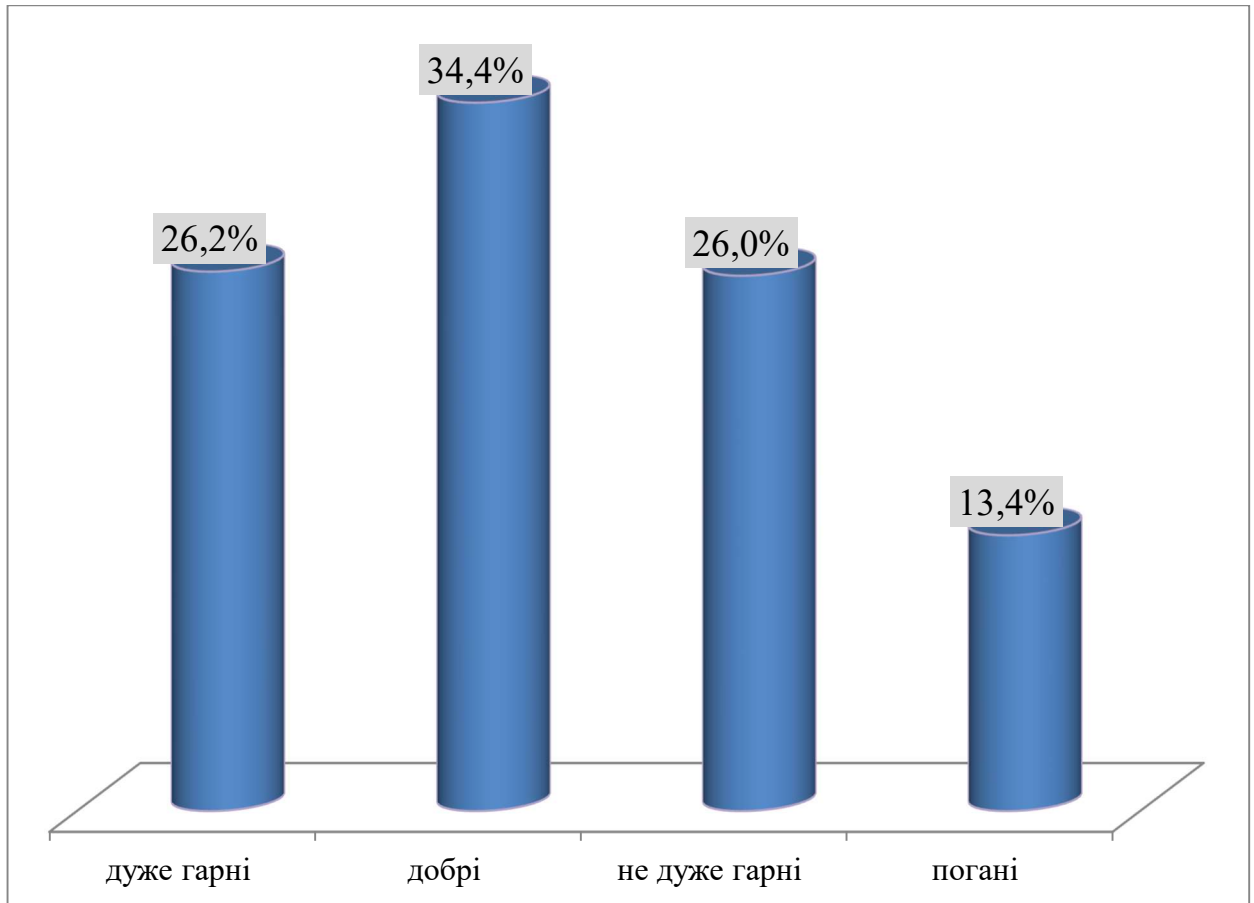

Рис. 2.2. Відповіді респондентів на запитання анкети «Як Ви оцінюєте взаємини у вашій сім'ї» (у % від загальної кількості опитаних)

Психологічний клімат виникає через те, що під час безпосередніх особистих контактів усі зв'язки між людьми набувають певного емоційно-психологічного забарвлення, що визначається ціннісними орієнтирами, моральними нормами та інтересами членів сім'ї. За оцінками дослідників, формування психологічного клімату конкретної родини відбувається під впливом двох ключових чинників: по-перше, мікросоціальних умов життя сім'ї – таких як її склад, рівень матеріального добробуту та соціальний статус;

по-друге, соціально-психологічного клімату загалом, основні елементи якого засвоюються в процесі тісних взаємозв'язків і контактів між її членами.

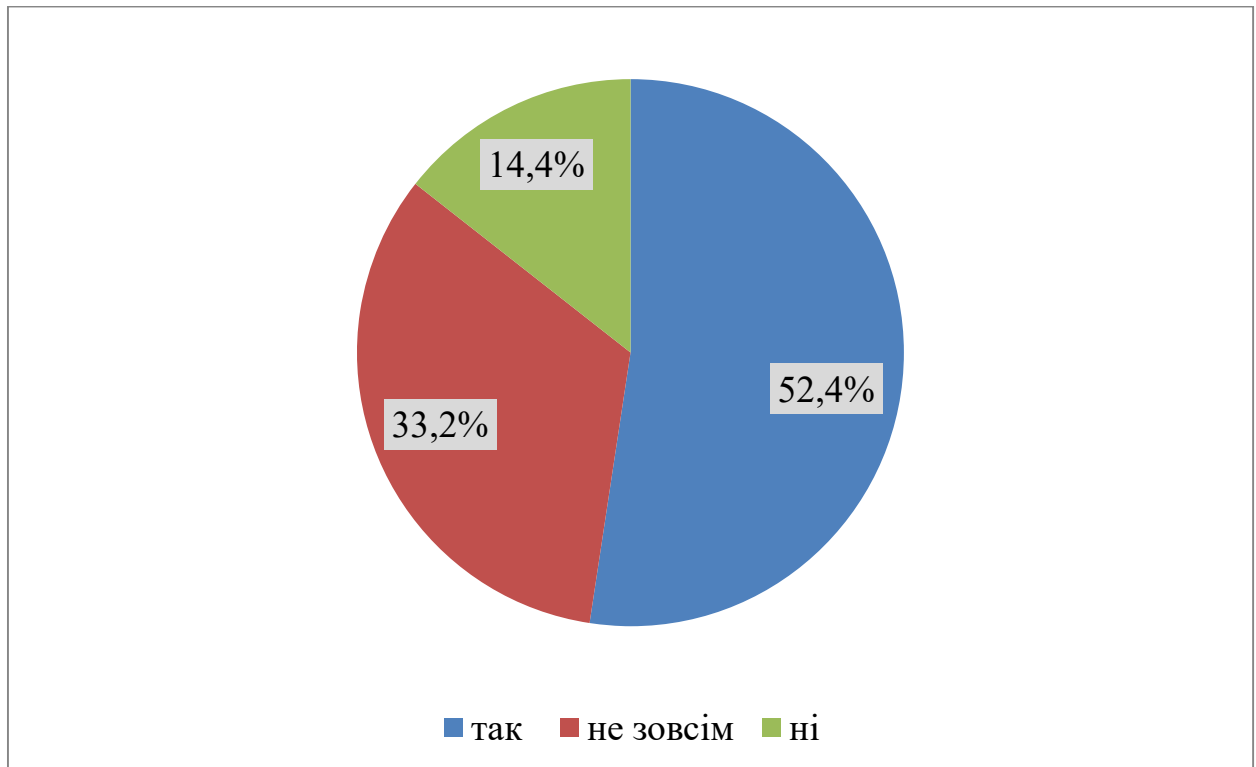

Рис. 2.3. Відповіді респондентів на запитання анкети «Ви вважаєте свою сім'ю дружнім сімейним колективом?» (у % від загальної кількості опитаних)

Наступним запитанням анкети було: «Чи трапляються у вашій сім'ї суперечки або конфлікти?». Результати показали, що 38,2% респондентів відповіли «інколи», 34,6% підтвердили, що конфлікти бувають, 15,2% заявили, що конфлікти виникають часто, а 12,0% зазначили, що конфлікти відбуваються рідко. Важливо відзначити, що серед опитаних не було жодного, хто б ствердно заявив, що у їхній сім'ї конфліктів «не буває» (рис. 2.4).

Згідно з думками опитаних, конфлікти та суперечки у сім'ях найчастіше виникають через непорозуміння між членами родини – так вважають 42,2% респондентів. Ще 28,0% пов'язують конфлікти з порушенням етичних норм сімейних взаємин. Крім того, 18,4% учасників дослідження вказали, що основною причиною конфліктів є відмова брати активну участь у сімейних справах (рис. 2.5).

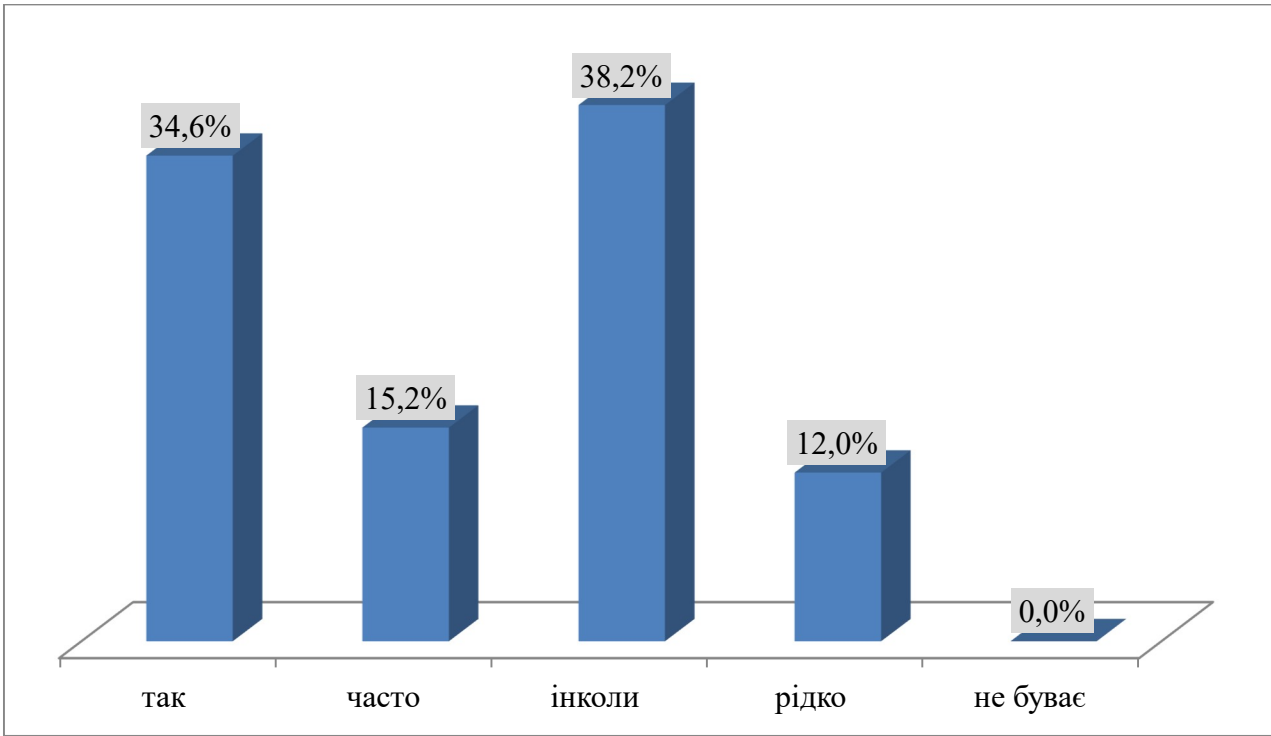

Рис. 2.4. Відповіді респондентів на запитання анкети «Чи бувають у вашій сім'ї суперечки, конфлікти?» (у % від загальної кількості опитаних)

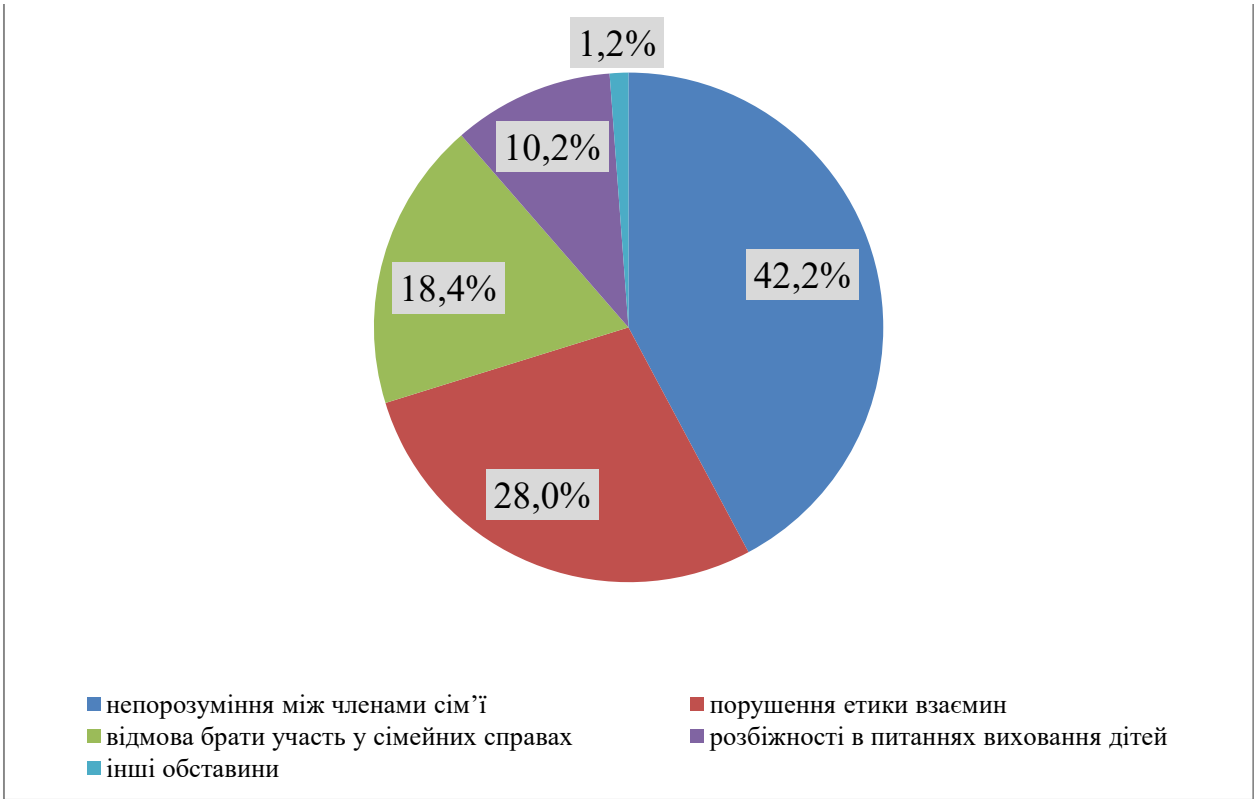

Рис. 2.5. Відповіді респондентів на запитання анкети «Чим обумовлені суперечки, конфлікти?» (у % від загальної кількості опитаних)

Для з'ясування найбільш поширених способів вирішення конфліктів у досліджуваних сім'ях респондентам було запропоновано визначити, які саме методи вони застосовують у конфліктних ситуаціях (рис. 2.6). Найбільша частка опитаних – 38,6% – вказала, що найчастіше використовує метод «примирення». Цей спосіб передбачає досягнення сторонами мирної угоди, що фактично означає припинення суперечки та зняття напруги щодо предмета конфлікту.

Практично однакова кількість респондентів обрали такі стратегії вирішення конфліктів, як «тимчасове припинення конфлікту» (18,8%) та «обговорення ситуації з подальшим прийняттям спільного рішення» (18,4%). Обидва ці підходи свідчать про прагнення до конструктивного врегулювання суперечок із метою збереження гармонії у сімейних взаєминах.

Рис. 2.6. Відповіді респондентів на запитання анкети «Які способи вирішення моральних конфліктів використовуються у вашій сім'ї?» (у % від загальної кількості опитаних)

2.3. Аналіз отриманих результатів дослідження серед дітей дошкільного віку

Дослідження дітей старшого дошкільного віку за методикою «Вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» (автор О. Ізотова) дозволило оцінити, наскільки добре діти можуть розпізнавати і розуміти емоції інших людей. Це дослідження має важливе значення для розуміння розвитку емоційного інтелекту у ранньому дитинстві, що є основою подальшої соціальної адаптації та формування міжособистісних відносин.

У процесі детального аналізу протоколів відповідей дітей було виявлено, що рівень розуміння емоційних станів розподіляється наступним чином: 25,0% дітей продемонстрували високий рівень розуміння, що свідчить про їхню здатність точно і адекватно ідентифікувати емоції, 42,0% дітей мали середній рівень, який характеризується частковим або не завжди точним розпізнаванням емоцій, та 33,0% дітей показали низький рівень розуміння, що означає значні труднощі у сприйнятті емоційних проявів інших людей (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Рівень розуміння емоційних станів у дітей старшого дошкільного віку

Рівень розуміння емоційного стану	Відсоток дітей (%)	Характеристика рівня
Високий	25,0	Чітке і точне розпізнавання різних емоцій
Середній	42,0	Часткове, не завжди однозначне розпізнавання
Низький	33,0	Значні труднощі у визначенні емоційного стану

Що стосується конкретних емоцій, які діти найчастіше виділяли, то це були такі базові емоції, як радість, образа та гнів. Значно рідше в їхніх відповідях фіксувалися більш складні або змішані емоції, наприклад, смуток або співпереживання. Така тенденція може свідчити про те, що у старших дошкільників ще формується здатність розпізнавати і більш тонкі, комплексні

емоційні стани.

Дослідження дітей старшого дошкільного віку за «Методикою вивчення мімічної моторики» (автор Г. Волкова) дало можливість глибше оцінити здатність дітей правильно та адекватно відображати емоційний стан засобами міміки та виразних рухів обличчя.

За отриманими результатами було встановлено, що лише незначна частина дітей – 8,0% – продемонструвала високий рівень уміння виражати емоційний стан відповідно до запропонованої ситуації без додаткових підказок або допомоги вихователя. Середній рівень був притаманний 42,0% дітей: ці діти частково передавали емоції, але використовували обмежений арсенал мімічних засобів, що свідчить про недостатньо сформовані навички експресивної міміки. Половина обстежених (50,0%) показали низький рівень, що виражалося у труднощах з розпізнаванням і відтворенням емоційного стану навіть після пояснень дорослого, а також у мінімальному використанні мімічних і експресивних засобів (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Результат «Методики вивчення мімічної моторики» Г. Волкової

Рівень володіння мімічною моторикою	Відсоток дітей (%)	Характеристика рівня
Високий	8,0 %	Повноцінне, самостійне зображення емоційного стану без допомоги дорослого
Середній	42,0 %	Часткове відтворення емоцій, обмежений арсенал експресивних засобів
Низький	50,0 %	Значні труднощі у зображенні емоцій навіть із поясненнями, мінімальна виразність

Особливо великі труднощі у дітей викликали такі емоційні стани, як переляк, збентеження, страх, здивування та навіть радість у деяких випадках. Аналіз протоколів показав, що діти найчастіше відтворювали більш прості й знайомі емоції – радість, смуток, гнів. Рідше можна було побачити спроби зобразити складніші або менш знайомі емоції – образу, здивування, переляк.

Узагальнюючи дані, отримані за обома методиками – «Вивчення розуміння емоційних станів людей, зображених на картинці» (О. Ізотова) та «Методика вивчення мімічної моторики» (Г. Волкова) – можна зробити висновок, що у частини дітей старшого дошкільного віку ще недостатньо сформовані навички як розпізнавання, так і адекватного мімічного відтворення різних емоційних станів. Так, деякі діти не змогли впізнати та назвати такі емоції, як страх або здивування, а співпереживання часто ототожнювали із жалем. Двоє дітей змогли показати лише одну емоцію з усіх запропонованих, що свідчить про обмеженість емоційного репертуару і потребу у подальшій корекційно-розвивальній роботі.

Дослідження за допомогою тесту «Розпізнавання емоцій» (автор Т. Череднікова) дозволило оцінити, наскільки діти старшого дошкільного віку здатні розпізнавати емоційні стани персонажів у різних запропонованих ситуаціях. Завдяки цій методиці можна не лише визначити рівень емоційної чутливості дитини, а й побачити її здатність до співпереживання, розуміння настроїв інших та фантазування в межах емоційного контексту.

У ході виконання завдань більшість дітей успішно впоралися із завданням у ситуації № 1 – це свідчить, що діти достатньо легко розпізнають прості та знайомі емоції. Цікаво, що у ситуації № 2 деякі діти змогли не тільки назвати емоційний стан персонажа, а й спробували аргументувати причину, чому, наприклад, Чебурашка може бути сумним, а не веселим під час зустрічі з Геною. Це свідчить про розвиток уяви та здатність розуміти, що настрій може змінюватися залежно від обставин.

Водночас у ситуації № 3 діти виявили певні труднощі – більшість не змогли правильно назвати почуття, яке могла відчувати ворона, що говорить про складність розпізнавання менш виразних або непрямих емоційних станів.

Загальна кількісна картина результатів за цією методикою свідчить про те, що лише 17,0% дітей мають високий рівень сформованості уміння розпізнавати емоції. Більшість – 58,0% – демонструють середній рівень, що характеризується здатністю впізнавати базові емоції, проте не завжди –

складні або подвійні емоційні стани. Ще 25,0% дітей показали низький рівень, що свідчить про труднощі з ідентифікацією емоцій навіть у доступних для розуміння ситуаціях (таблиця 2.6).

Таблиця 2.6

Рівень уміння розпізнавати емоції у дітей старшого дошкільного віку
(за Т. Чередніковою)

Рівень розпізнавання емоцій	Кількість дітей (%)	Характеристика рівня
Високий	17,0 %	Дитина чітко розпізнає емоції у простих і складніших ситуаціях, аргументує
Середній	58,0 %	Розпізнає переважно прості емоції, може мати труднощі зі складними випадками
Низький	25,0 %	Має труднощі навіть із базовими емоціями, потребує допомоги та підказок

Таким чином, отримані результати ще раз підтверджують, що кожна дитина має свій індивідуальний рівень розвитку емоційної сфери. Саме тому у подальшому розділі будуть запропоновані практичні рекомендації щодо оптимізації розвитку емоційних станів у дітей старшого дошкільного віку, що допоможе їм краще розуміти власні емоції та емоції оточуючих.

Отже, проведене дослідження серед батьків та дітей старшого дошкільного віку дало змогу всебічно проаналізувати, як саме особливості сімейного середовища, зокрема рівень конфліктності у подружніх взаєминах, впливають на розвиток емоційної сфери дитини.

Аналіз отриманих даних з використанням опитувальника «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Дубовська) показав, що у значної частини сімей існують ті чи інші проблемні зони подружньої взаємодії. Найчастіше джерелом конфліктів є домінування одного з партнерів (30,2 %), втручання родичів (26,0 %) та фінансові труднощі (22,6 %). Це свідчить про те, що у багатьох сім'ях молодих батьків ще не до кінця відбувся процес адаптації до спільного життя, розподілу ролей та ресурсів, що, своєю чергою, створює напружене емоційне тло.

Результати «Морфологічного тесту життєвих цінностей» (В. Сопов, Л. Карпушина) доповнюють цю картину, демонструючи, що у різних вікових групах подружніх пар домінують ті чи інші цінності – від емоційних проявів взаємостосунків до матеріального добробуту й особистісної реалізації. Найбільшу роль у всіх групах відіграють емоційні прояви (кохання, довіра, підтримка), що підтверджує: саме якість емоційної взаємодії подружжя є фундаментом для психологічного клімату всієї родини.

Водночас дані анкетування батьків свідчать про те, що майже 40% респондентів оцінили свої стосунки у сім'ї як «не дуже гарні» або навіть «погані». Більшість сімей визнають, що конфлікти трапляються регулярно: 38,2% – «інколи», 34,6% – «часто». Основними причинами суперечок є непорозуміння (42,2%), порушення етичних норм (28,0%) та небажання брати участь у сімейних справах (18,4%). Це свідчить про те, що для значної частини сімей конфлікти є хронічною проблемою, яка потребує вирішення.

На цьому фоні результати діагностики емоційної сфери дітей старшого дошкільного віку демонструють чіткий зв'язок між рівнем гармонії у сім'ї та сформованістю емоційної компетентності дитини. Зокрема, за результатами методики О. Ізотової щодо розуміння емоційних станів, лише 25,0% дітей впевнено розпізнають і розуміють емоції інших, тоді як третина дітей (33,0%) мають значні труднощі у цьому аспекті. Ще більш тривожні дані показала «Методика вивчення мімічної моторики» (Г. Волкова): половина дітей (50,0%) не володіє достатніми навичками вираження емоцій через міміку та експресію. Аналогічні результати виявлені і під час тесту «Розпізнавання емоцій» (Т. Череднікова): лише 17,0% дітей мають високий рівень уміння розпізнавати емоції, тоді як чверть дітей (25,0%) демонструють низький рівень.

Отже, можна стверджувати, що у сім'ях з високим рівнем конфліктності діти частіше стикаються з нестабільним емоційним кліматом, що створює для них складнощі у засвоєнні навичок розпізнавання та вираження емоцій. Підвищена напруга між батьками, часті сварки, відсутність зразків конструктивної комунікації та співчуття призводять до того, що дитина

не отримує достатнього позитивного досвіду емоційної взаємодії у безпечному середовищі. Натомість вона змушена адаптуватися до суперечливих сигналів та нерідко засвоює неефективні моделі поведінки, що ускладнює розвиток її власного емоційного інтелекту.

Крім того, результати дослідження вказують на ще один важливий аспект: в умовах конфліктного клімату у родині батьки часто не мають достатніх ресурсів (емоційних, часових, фізичних) для якісної комунікації з дитиною. Це знижує кількість та якість ситуацій емоційного навчання, що, у свою чергу, затримує розвиток здатності дитини співпереживати, розуміти настрій інших та регулювати власні емоції.

Таким чином, проведений аналіз підтверджує тісний взаємозв'язок між конфліктністю у сімейних взаєминах та рівнем розвитку емоційного стану дітей старшого дошкільного віку. Збереження гармонійного сімейного клімату, розвиток навичок конструктивного вирішення конфліктів, побудова довірливих і теплих стосунків між подружжям мають стати основою для формування в дитини здорової, збалансованої емоційної сфери. Це, у свою чергу, забезпечить їй кращу адаптацію у колективі однолітків, вміння встановлювати дружні контакти та ефективно комунікувати у подальшому житті.

РОЗДІЛ 3

РЕСУРСИ ТА ІНСТРУМЕНТИ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНИКІВ

3.1. Мистецька діяльність як ресурс емоційного розвитку дитини дошкільного віку

Проблема розвитку емоційного сприйняття у дітей потребує глибокого і продуманого підходу до організації їхньої діяльності так, щоб емоційна сфера дитини постійно збагачувалася, урізноманітнювалася та вдосконалювалася. Особливо важливу роль у цьому процесі відіграють мистецькі види діяльності, адже саме вони відкривають перед дитиною особливий спосіб пізнання навколишнього світу, який відрізняється від суто раціонального і логічного пізнання науки.

Мистецтво – це унікальний інструмент осягнення дійсності, який дозволяє дитині робити власні «відкриття» через глибокі переживання, естетичне відчуття краси, гармонії чи драматизму. На відміну від науки, що спирається переважно на раціональне пояснення фактів і закономірностей, мистецтво звертається передусім до чуттєвого, інтуїтивного, емоційного рівня особистості [11].

Естетичне переживання – це складний і багатоаспектний феномен, що у своїй глибині залишається до кінця незрозумілим навіть для самої людини. Часто ми не можемо повністю усвідомити, чому саме певний художній твір справляє на нас сильне враження або викликає ті чи інші почуття. Будь-яке пояснення цього феномену є лише спробою раціонально інтерпретувати ті глибинні психічні процеси, що відбуваються на рівні підсвідомості та емоційної пам'яті [2]

Завдання психологічної науки – спробувати розкрити внутрішні механізми, що стоять за впливом художнього образу на людину. Для цього будь-який твір мистецтва розглядається як особлива система стимулів, які

цілеспрямовано побудовані автором для того, щоб викликати у глядача, слухача чи читача певну естетичну реакцію.

Тому науковий аналіз сприйняття мистецтва передбачає детальне дослідження структури цих стимулів і тих психоемоційних реакцій, які вони породжують у людини. Це стосується різних видів мистецтва – музики, літератури, образотворчості, театру чи хореографії. Без комплексного психологічного підходу важко повною мірою зрозуміти, за якими законами формується і розвивається здатність до глибокого емоційного відгуку на мистецький твір.

Таким чином, організація мистецьких занять у дошкільному вихованні має ґрунтуватися на розумінні того, що вони є важливим засобом формування багатой емоційної сфери дитини. Саме через мистецтво діти вчаться не лише розпізнавати, а й виражати власні почуття, співпереживати іншим, розвивати уяву і внутрішній світ, що у підсумку сприяє їхній повноцінній емоційній, соціальній та особистісній зрілості.

Однією з перших і найпоширеніших концепцій, з якою стикається психолог під час дослідження сутності мистецтва, є трактування мистецтва як особливої форми пізнання дійсності. Такий підхід отримав ґрунтовний розвиток у працях В. Гумбольдта та О. Потебні, які розглядали мистецтво як специфічний спосіб пізнання мудрості світу і передачі глибинного досвіду людства наступним поколінням. Ця ідея лягла в основу багатьох досліджень їхньої школи і стала одним із ключових методологічних принципів у вивченні природи художньої творчості [31].

Відповідно до цього підходу, мистецтво виконує важливу просвітницьку й виховну функцію, сприяючи формуванню моральних і естетичних цінностей особистості. Мистецтво не лише збагачує знання про світ, але й формує здатність до глибокого переживання, співпереживання та емоційної рефлексії.

З огляду на це можна провести певну аналогію між мовою як засобом вираження думки і мистецтвом як засобом художнього пізнання. Подібно до

того як кожне слово поєднує в собі три ключові елементи – зовнішню звукову форму, внутрішній образ і смислове значення, – так і мистецтво поєднує в собі матеріальну форму вираження (звук, колір, рух тощо), художній образ та ідейний зміст, який розкривається у свідомості реципієнта.

Таким чином, мистецтво постає як особливий спосіб мислення і пізнання, який веде людину до досягнення глибинних смислів буття, подібно до науки, але за допомогою іншого – емоційно-чуттєвого – способу переживання. Головна відмінність мистецтва від науки полягає саме у методі пізнання: якщо наука прагне раціонально пояснити явища, то мистецтво апелює передусім до сфери почуттів, інтуїції та особистісного досвіду, активізуючи несвідомі механізми осмислення й переживання.

Цікаво наголосити, що наведена теорія в певному сенсі суперечить усталеній психологічній традиції трактування мистецтва та естетичного сприйняття. Традиційно більшість дослідників схилилися до того, що естетичне переживання ґрунтується передусім на чуттєво-емоційній сфері й майже повністю виключає інтелектуальні компоненти. У працях багатьох теоретиків мистецтво протиставлялося науці настільки різко, що твердження про участь мисленнєвих актів у формуванні художньої насолоди інколи здавалося несумісним із самою природою мистецтва.

Проте низка сучасних підходів доводить, що повноцінне естетичне сприйняття передбачає складну взаємодію чуттєвого, емоційного й інтелектуального компонентів. Один із дослідників справедливо зауважує, що без залучення мисленнєвих процесів неможливо пояснити цілісність і багатогранність естетичного досвіду. У цьому контексті саме розумова діяльність розглядається як невід’ємний чинник художньої насолоди, адже саме вона допомагає осмислити образи, символи, підтексти та глибинні смисли твору.

Важливо, що предмет дослідження мистецтва має визначатися його специфікою й чітко відмежовуватися від інших видів інтелектуальної діяльності. Це передбачає дослідження складного переплетення різних

психологічних і художніх факторів у кожному окремому творі. Такий підхід сприяє глибшому розумінню ролі естетичної реакції в структурі загальної поведінки людини, пояснюючи, як мистецтво впливає на формування свідомості, ціннісних орієнтацій і емоційного світу особистості.

Слід зазначити, що значення мистецтва в культурі трактується неоднозначно: від визнання його надзвичайної ролі у формуванні духовного багатства людини до спрощеного уявлення про мистецтво як про одну з форм дозвілля чи розваги.

Разом із тим, феномен естетичного переживання залишається до певної міри загадковим і не до кінця осяжним для раціонального пояснення. Людина часто неспроможна чітко визначити, чому саме той чи інший твір викликає сильні почуття й внутрішній відгук. Усі наші спроби пояснити цей вплив – це здебільшого спроби раціоналізації глибинних несвідомих механізмів, тоді як справжня сутність естетичного відчуття часто лишається прихованою.

З позиції психології будь-який художній твір можна розглядати як систему спеціально організованих стимулів, метою яких є пробудження естетичної реакції у сприймачеві. Аналізуючи структуру цих стимулів – наприклад, ритмічну організацію тексту, звукову композицію чи образну систему – дослідник працює з об'єктивними характеристиками твору. Проте через вивчення цих об'єктивних структур відкривається можливість наблизитися до розуміння закономірностей естетичної реакції у «чистому вигляді», відокремивши їх від випадкових і суто індивідуальних психічних процесів [31].

Під час розробки та підбору занять, спрямованих на розвиток емоційної сфери дітей дошкільного віку, були визначені такі ключові завдання:

- формування у дітей навичок правильного розуміння та відтворення емоційно-виразних рухів, уміння перевтілюватися в образи літературних персонажів, а також освоєння роботи з піктограмами як засобами емоційної комунікації;

- розвиток внутрішньої психічної діяльності дитини в процесі сприйняття художнього твору, що сприяє поглибленню її емоційної

чутливості та здатності до співпереживання;

- формування здатності до міркування й елементарного аналізу ситуацій, уміння висловлювати та обґрунтовувати власну думку;
- розвиток уміння драматизувати окремі епізоди творів через ігрову діяльність і спілкування з персонажами;
- виховання у дітей моральних почуттів, зокрема здатності до співпереживання, емпатії, готовності допомогти іншим і чутливості до чужого горя.

Для більш ефективного розвитку емоційної сфери дитини важливо поєднувати ігрові заняття з пізнавальними, на яких діти знайомляться з різноманітними емоціями через спеціально розроблені методики, вправи та художні твори.

Важливо зазначити, що мистецтво виконує особливу роль у розвитку емоційної сфери особистості, оскільки воно відображає та трансформує найскладніші рівні людських потреб і почуттів. Так, у своїх працях К. Бюхер досліджував походження мистецтва, висувавши ідею про те, що музика і поезія мають свої витoki у трудовій діяльності людини і виконували катартичну функцію – вони допомагали знімати психоемоційне напруження, яке виникало під час важкої фізичної праці. Народні пісні, зокрема, не лише супроводжували працю, а й організовували її, сприяючи згуртованості та колективності, і водночас надавали вихід накопиченій емоційній напрузі.

Навіть на найвищих щаблях свого розвитку мистецтво, відокремившись від безпосереднього зв'язку з працею, зберігає ті ж самі функції: воно систематизує та структурує суспільні почуття, спрямовує внутрішню енергію людини, відкриває можливості для переживання й опрацювання складних емоційних станів.

Як підкреслював Л. Виготський, мистецтво як акт творчості не може бути зведене виключно до свідомих операцій, оскільки воно завжди містить інтуїтивний, спонтанний компонент. Водночас Виготський наголошував, що свідомість відіграє важливу роль у творчому процесі: саме завдяки свідомому вибору теми, матеріалу, художніх засобів і стилістичних рішень відбувається

конкретизація творчого задуму та його втілення у художній формі [59].

Таким чином, мистецтво не лише відображає реальність, а й виконує роль організатора людської поведінки, воно спонукає особистість спрямовувати свої прагнення та думки у майбутнє, формує естетичні й моральні орієнтири, які нерідко виходять за межі повсякденного життя.

Одним із ключових видів мистецтва, що має значний вплив на розвиток емоційної сфери дитини, є музика. Вона виконує унікальну роль у психоемоційному становленні особистості, оскільки здатна стимулювати людину до певних дій та переживань, виступаючи при цьому не як прямий стимул для конкретної реакції, а як багатовимірний подразник, що відкриває широкий спектр можливих відгуків. Така особливість пояснює катартичну природу музики – вона здатна очищати психіку, звільняючи глибинні почуття, які могли залишатися прихованими або пригніченими.

Водночас музика рідко визначає чітко окреслену лінію поведінки чи конкретну дію. Її вплив виражається радше у формуванні певного емоційного настрою, створенні сприятливого фону для психічного розвантаження, а також у стимулюванні внутрішніх ресурсів людини. Саме тому у багатьох культурах і філософських концепціях музика розглядається як важливий соціальний інструмент, що може виконувати державну чи виховну функцію.

Сучасна практика підтверджує потужний вплив музики через використання методів музикотерапії – одного з ефективних засобів розвитку емоційної сфери дітей та дорослих. Музикотерапія сприяє підвищенню соціальної активності, розвитку комунікативних умінь, а також корекції функціональних, психогенних або соціально обумовлених відхилень у психічному розвитку особистості. Цей метод активізує творчий потенціал, стимулює соціальну взаємодію та позитивно впливає як на емоційно-вольову, так і на пізнавальну сферу людини.

Особливість музикотерапії полягає у багатогранності її впливу: кожен елемент – чи то вокальний, інструментальний, мовленнєвий, руховий або образотворчий – вступає у специфічну взаємодію з індивідом, незалежно від

його вікових чи соціокультурних характеристик. Залежно від мети, методи музикотерапії поділяють на групи: одні спрямовані на активацію емоційних станів, інші мають тренінговий, релаксаційний, комунікативний або творчий характер. До творчих методів відносять інструментальну, вокальну та рухову імпровізацію, а також музичний тренінг, що розвиває чутливість до виразних засобів музичного мистецтва [31].

Практика музикотерапії реалізується як у формі індивідуальних, так і групових занять і часто поєднується з іншими психотерапевтичними методами в рамках комплексної психотерапії. Високу ефективність демонструє виконання музичних творів безпосередньо психологом або психотерапевтом під час сеансів. Крім того, музикотерапія може бути інтегрована з методами гіпнозу, аутогенного тренування, кольорової терапії та іншими релаксаційними практиками, що дозволяє посилювати седативний або тонізуючий ефект.

У практичній роботі з дітьми дошкільного віку музикотерапія реалізується через різноманітні форми: рухове розслаблення під ритм музики, музично-рухові ігри, вправи для релаксації, вокальні тренування, гру на музичних інструментах, ритмічну декламацію, слухання музичних творів, музичне малювання, пантоміму, рухову драматизацію, музичну розповідь, ігри з ляльками та дихальні вправи з музичним супроводом.

Таким чином, при організації музичних занять у закладах дошкільної освіти слід урахувувати здатність музики створювати стійкий емоційний настрій, що є важливою передумовою для розвитку емоційної чутливості, емпатії, творчих здібностей та загальної психологічної гармонізації дитини.

У художньо-символічних формах, до яких належать психомалюнки, колажі, авторські казки та інші елементи арт-терапії, учасники мали можливість символічно відобразити свої внутрішні суперечності, такі як «хочу – маю» чи «прагну – можу», що є типовими для процесу особистісного самовизначення та розвитку емоційної зрілості. Через рефлексивне осмислення цих дихотомій діти акцентували увагу на власному емоційному

досвіді, що сприяло формуванню емоційного інтелекту (EQ) у межах проведеного формувального експерименту [50].

Застосування різноманітних засобів арт-терапії – слухання музики, співів, ліплення з пластиліну, психогімнастики, танцювальної діяльності, медитативних практик – у поєднанні зі спеціально розробленими тренінговими техніками створювало умови для емоційної релаксації, зняття емоційного й фізичного напруження та формування оптимального психоемоційного стану, необхідного для активної та усвідомленої участі дітей у експериментальній роботі.

Відповідно до визначених цілей розвитку емоційної сфери дошкільників, можна окреслити такі основні завдання:

- стимулювати процес самопізнання дитини, допомагаючи їй усвідомлювати власні індивідуальні особливості, уподобання та схильності;
- сприяти оволодінню дітьми мовою емоцій як засобом адекватного вираження власного емоційного стану та емоційних відтінків у спілкуванні;
- формувати базові навички емоційної саморегуляції, що сприятимуть ефективному управлінню власними почуттями та поведінкою в різних життєвих ситуаціях [22].

Таким чином, інтеграція арт-терапевтичних методів у педагогічну практику дозволяє не лише збагачувати досвід дитини образотворчими та творчими формами діяльності, а й забезпечує розвиток емоційної сфери як важливої складової становлення гармонійної та соціально активної особистості.

3.2. Особливості використання казок для стабілізації емоційних станів дітей дошкільного віку

Казка здавна посідає важливе місце у вихованні та розвитку дитини. Вона є одним із найбільш доступних і водночас універсальних засобів впливу

на психіку дошкільника. Відомо, що саме в дошкільному віці дитина найбільш чутлива до образного слова, символіки, уяви та метафори. Казка задовольняє природну потребу дитини в пізнанні світу, водночас допомагаючи їй осмислити власні емоції, тривоги та страхи [36].

Однією з ключових функцій казки є психотерапевтична. Саме через казкові образи й сюжети дитина проживає складні ситуації у безпечній формі. Казковий сюжет створює модель світу, де добро завжди перемагає зло, а головний герой долає всі труднощі. Це дає дитині впевненість у можливості вирішення власних проблем і сприяє зниженню рівня тривожності.

Казкотерапія як окремий напрям психотерапевтичної практики передбачає цілеспрямоване використання казки для стабілізації та регуляції емоційних станів дітей. Під час слухання або створення казок дитина ідентифікує себе з героями, символічно відображає власні переживання, а також знаходить безпечний спосіб їх вираження. Наприклад, у сюжетах часто фігурують теми подолання страху темряви, самотності, покарання чи розлуки з близькими [4].

Особливу роль у використанні казок для емоційної стабілізації відіграє спільне обговорення почутого. Дорослий, коментуючи сюжет, може допомогти дитині висловити свої емоції словами, осмислити власний стан, поставити себе на місце героїв, обговорити їхні мотиви й вчинки. Такий діалог сприяє розвитку емоційної компетентності, емпатії та навичок рефлексії.

Крім готових казок, ефективною практикою є створення авторських казок разом із дітьми. У процесі вигадкування сюжету дитина не лише тренує уяву, а й в символічній формі відтворює свої внутрішні конфлікти, що допомагає знижувати емоційну напругу. Створення власної казки дає дитині відчуття контролю над ситуацією, можливість обирати розвиток подій та щасливий фінал, що особливо важливо у період переживання страхів або невизначеності.

Особливої уваги заслуговує поєднання казки з іншими арт-терапевтичними практиками: малювання ілюстрацій до казки, створення

ляльок персонажів, інсценізація та рольова гра. Такі форми діяльності активізують різні види психічної активності дитини: мовну, моторну, образну, що посилює терапевтичний ефект [18].

Варто зазначити, що для досягнення позитивного результату важливо правильно добирати казковий матеріал, враховуючи вік дитини, її психоемоційний стан, індивідуальні потреби та особистісні риси. Казки повинні відповідати рівню розуміння дитини, не містити травматичних сюжетів, але водночас бути емоційно насиченими, спонукати до співпереживання й активної участі.

Таким чином, казка є не лише засобом естетичного розвитку чи навчання, а й потужним інструментом психоемоційної підтримки дошкільника. Вона допомагає йому впоратися з власними страхами, тривогами, пережити та усвідомити власні почуття, зберігаючи емоційну рівновагу. Використання казкотерапії в роботі з дітьми дошкільного віку сприяє формуванню емоційної стійкості, розвитку навичок саморегуляції та створює умови для гармонійного особистісного розвитку.

Казка – це потужний інструмент розвитку, навчання і емоційної підтримки дітей дошкільного віку. В умовах закладів дошкільної освіти (ЗДО) казкотерапія набуває особливого значення, адже вона допомагає малюкам краще розуміти свої почуття, знімати внутрішнє напруження та формувати позитивний емоційний фон [26].

Дошкільнята часто ще не мають достатніх вербальних навичок для вираження своїх емоцій та переживань. Казки, завдяки яскравим образам і символам, дозволяють їм проживати емоційні ситуації у безпечній формі, отримувати моделі поведінки у стресових чи конфліктних ситуаціях, що сприяє стабілізації їхнього емоційного стану.

Казка має чітку структуру – початок, розвиток конфлікту, розв’язка, що формує у дітей відчуття впорядкованості світу. Це допомагає дітям усвідомити, що будь-яка проблема має рішення, що знижує рівень тривожності і страху. Герої, які долають труднощі, стають прикладом для

наслідування, а позитивний фінал сприяє формуванню оптимістичного світогляду [26].

В умовах ЗДО важливо, щоб педагог вмів не лише читати або розповідати казку, а й проводити з дітьми бесіди, аналізувати сюжет, допомагати дітям висловити свої почуття, порівнювати їх з почуттями героїв. Використання питань, рольових ігор, малювання за мотивами казки підсилює терапевтичний ефект.

Через казки діти вчаться розпізнавати різноманітні емоції, розуміти їх причини і наслідки. Це розвиває емоційну свідомість, самоконтроль і емпатію. Крім того, казки стимулюють фантазію і творчість, що позитивно впливає на загальний психоемоційний стан.

Для стабілізації емоційного стану рекомендується використовувати казки з простими, зрозумілими сюжетами, де добро перемагає зло, а герої знаходять вихід з проблемних ситуацій. Важливо, щоб казки відповідали віковим особливостям дітей, їхньому рівню розвитку та індивідуальним потребам.

У ЗДО ефективним є поєднання різних форм роботи з казкою: слухання, читання, драматизація, малювання, створення колажів, рухові ігри. Такі інтерактивні підходи допомагають краще закріпити позитивний емоційний досвід і знижують рівень тривожності у дітей.

Умови закладу дошкільної освіти створюють сприятливий простір для системного використання казок як засобу стабілізації емоційних станів дітей дошкільного віку. Через казкотерапію діти отримують можливість проживати і трансформувати складні емоції, розвивати емоційну компетентність та формувати психологічну стійкість.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного узагальнення проблеми дослідження щодо впливу сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей, здійсненого експериментального дослідження було зроблено наступні висновки.

Сім'я є базовою соціальною інституцією, яка виконує важливі функції в житті особистості та суспільства, проте одночасно вона є вразливою системою, де через високу емоційну залученість і індивідуальні особливості її членів часто виникають конфлікти.

Сімейні конфлікти мають багатовимірний характер і зумовлені не лише психологічними, а й соціокультурними факторами, що робить їх складним явищем, яке потребує комплексного підходу для розуміння і вирішення. Основними причинами виникнення сімейних конфліктів є суперечності в інтересах, потребах і цінностях членів родини, порушення очікувань та норм поведінки, а також зовнішні соціально-економічні обставини, які впливають на сімейне життя.

В умовах сучасного українського суспільства на сімейні стосунки значно впливають соціально-економічна нестабільність, культурні трансформації, а також воєнні дії і міграційні процеси, що ускладнює збереження гармонії в родині.

Конфлікт у сім'ї часто має неусвідомлену природу і виникає через глибокі особистісні суперечності, психологічні травми або спотворене сприйняття ситуації, що ускладнює його конструктивне подолання.

Типологія сімейних конфліктів за різними критеріями (суб'єкти, джерела, поведінка, наслідки) допомагає детальніше аналізувати їх природу та знаходити адекватні способи профілактики і врегулювання.

Для ефективного управління сімейними конфліктами необхідно враховувати як об'єктивні умови та зовнішні чинники, так і глибинні психологічні процеси, які відбуваються в родинній системі.

Емоційний розвиток дитини є фундаментальним аспектом її загального

психічного, соціального та особистісного становлення. Він визначає не лише здатність дитини розпізнавати та адекватно реагувати на власні емоції, а й впливає на формування міжособистісних відносин, успішність у навчанні, адаптацію до соціального середовища та подальший психологічний добробут.

По-перше, емоції у дитячому віці мають особливий, динамічний характер, що зумовлений як біологічними, так і соціокультурними факторами. Біологічна основа емоційного розвитку включає функціонування нервової системи, генетичні передумови, а також фізіологічні механізми регуляції емоційних реакцій. Соціальне середовище, зокрема сім'я, однолітки, освітні установи, відіграє ключову роль у формуванні емоційної компетентності дитини – вмінні розпізнавати, виражати, регулювати та адекватно використовувати емоції.

По-друге, емоційний розвиток проходить через послідовні етапи, характерні для кожного вікового періоду. Раннє дитинство характеризується формуванням базових емоцій, таких як радість, страх, гнів, смуток, які поступово ускладнюються в міру розвитку когнітивних та мовленнєвих навичок. В дошкільному і молодшому шкільному віці дитина вчиться розрізняти власні емоції і емоції інших, формує почуття емпатії, набуває навичок соціального самоконтролю. У підлітковому віці відбувається подальше поглиблення емоційного самосприйняття, формування індивідуальної емоційної ідентичності, а також розвиток складних емоційних переживань, таких як сором, вина, гордість.

По-третє, емоційний розвиток тісно пов'язаний із розвитком мовлення, мислення та соціальних навичок. Через спілкування з дорослими і однолітками дитина вчиться вербалізувати свої почуття, осмислювати внутрішній досвід, що сприяє більш ефективній регуляції емоцій і запобігає розвитку внутрішніх психологічних конфліктів.

По-четверте, особливу увагу слід приділяти умовам, які сприяють гармонійному емоційному розвитку дитини. Сприятливе емоційне середовище характеризується підтримкою, увагою, стабільністю і позитивним

зворотним зв'язком з боку найближчого оточення, насамперед батьків і вихователів. Відсутність емоційної підтримки, наявність конфліктів, стресових ситуацій чи травматичних подій може негативно впливати на формування емоційної сфери, призводити до розвитку тривожних, депресивних станів, порушень поведінки.

По-п'яте, сучасні дослідження підкреслюють важливість формування емоційного інтелекту у дітей – здатності усвідомлювати, розуміти та управляти власними емоціями, а також емоціями інших. Високий рівень емоційного інтелекту забезпечує успішну соціальну адаптацію, зміцнює стосунки, сприяє розвитку самосвідомості і відповідальності за власні вчинки.

Таким чином, емоційний розвиток дитини – це складний і багатогранний процес, що включає формування різноманітних емоційних переживань, навичок їх вираження та регуляції, і є передумовою здорового психологічного розвитку і успішної соціалізації. Усвідомлення особливостей цього процесу дозволяє створювати ефективні педагогічні, психологічні та корекційні стратегії, спрямовані на підтримку і розвиток емоційної компетентності дітей у різних вікових періодах.

Проведене експериментальне дослідження підтвердило значний вплив сімейних конфліктів на психоемоційний стан дітей дошкільного віку. Родина, як базовий соціальний інститут і головний фактор соціалізації дитини, створює умови, які безпосередньо впливають на формування її емоційного благополуччя, самооцінки та психологічної стійкості. Конфліктогенне середовище, характерне для багатьох сучасних сімей, формує у дітей ряд негативних переживань, таких як тривожність, страх, почуття провини, агресивність та замкненість, що, в свою чергу, може призводити до проблем у навчанні та соціальній адаптації.

Організація дослідження, що включала ретельний відбір та застосування різноманітних психодіагностичних методик, забезпечила комплексний та надійний аналіз міжособистісних конфліктів у подружніх стосунках та їхнього впливу на дітей. Використання опитувальника «Характер

взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» дозволило виявити основні сфери конфліктності та типові моделі поведінки подружжя у стресових ситуаціях. Методика «Морфологічного тесту життєвих цінностей» дала змогу проаналізувати систему ціннісних орієнтацій батьків, що впливають на мотивацію їхніх дій та стиль сімейної взаємодії. Авторська анкета «Взаємини в сім'ї» допомогла глибше зрозуміти якість сімейних стосунків, джерела напруженості та конфліктів.

Другий етап дослідження, спрямований на визначення рівня емоційного стану дітей, був реалізований через низку методик, що діагностують здатність дітей усвідомлювати, розпізнавати та виражати власні емоції, а також розуміти емоційний стан інших. Методика вивчення мімічної моторики дозволила оцінити рівень емоційної експресії та самоконтролю у дітей. Модифікація методики О. Ізотової сприяла виявленню здатності дітей до розпізнавання емоцій на основі невербальних сигналів та їх вербалізації, а також розвитку емпатії. Тест Т. Чередникової дозволив дослідити більш складні навички розпізнавання емоційних станів у контексті соціальних взаємодій та причинно-наслідкових зв'язків.

Результати експерименту свідчать, що діти, які проживають у сім'ях з частими або хронічними конфліктами, мають нижчий рівень емоційної виразності, гірше розпізнають емоції, а також демонструють складнощі у вербалізації власних та чужих емоційних станів. Це, у свою чергу, впливає на їхню здатність до ефективної комунікації, формування соціальних навичок і адаптації у різних соціальних контекстах.

Отже, комплексне психодіагностичне дослідження підтвердило тісний зв'язок між якістю сімейного мікроклімату та емоційним розвитком дітей. Ці результати підкреслюють необхідність впровадження системних профілактичних та корекційних заходів, спрямованих на підтримку родинних відносин, покращення комунікації між подружжям, а також на розвиток емоційної компетентності дітей. Надання методичної допомоги батькам і педагогам щодо зниження рівня конфліктності в сім'ї та створення

позитивного психологічного клімату має стати пріоритетом у роботі з дітьми, які перебувають у групі ризику через сімейні проблеми.

Таким чином, отримані результати є важливою науковою та практичною базою для подальших досліджень і розробки програм підтримки дітей у кризових сімейних ситуаціях, сприяючи зміцненню їхнього психоемоційного здоров'я та гармонійному розвитку.

Під час психодіагностичного дослідження отримані дані було опрацьовано кількісними та якісними методами.

За результатами опитувальника «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях» (Ю. Альошина, Л. Гозман, О. Дубовська) визначено загальний рівень конфліктності в сім'ях та виділено проблемні сфери подружньої взаємодії.

Рівень конфліктності у сім'ях із дисгармонійними стосунками коливався між -1 і -2 балами, що свідчить про високу конфліктогенність та активні негативні реакції у суперечках.

Основні сфери конфліктності: домінування одного з партнерів – найчастіша причина (30,2%). У молодих сім'ях, де сімейні ролі ще формуються, прагнення одного партнера до авторитарного лідерства викликає напругу через боротьбу за владу. Взаємини з родичами і друзями – 26,0%. Спільне проживання з батьками через житлові чи матеріальні труднощі породжує конфлікти через втручання старшого покоління у внутрішні справи родини. Фінансові питання – 22,6%. Матеріальна нестабільність молодих сімей і залежність від сторонньої підтримки часто призводить до розбіжностей у питаннях витрат і накопичень.

Отже, дослідження виявило ключові сфери сімейних конфліктів, що може стати основою для рекомендацій щодо покращення комунікації, узгодження ролей і запобігання деструктивним конфліктам.

Під час застосування «Морфологічного тесту життєвих цінностей» (В. Сопов, Л. Карпушина) проаналізовано індивідуальні життєві орієнтири подружжя для розуміння мотивацій і ціннісних пріоритетів.

Респонденти формували вільні асоціації зі словом «сімейні цінності», які були систематизовані за допомогою контент-аналізу. Визначено п'ять ключових груп цінностей: матеріальні (добробут, житло, автомобіль, забезпеченість), побутові (затишок, розподіл обов'язків, облаштування дому), родинні (діти, сімейні зв'язки, щасливе дитинство), емоційні (любов, довіра, вірність, підтримка, компроміси), особистісна реалізація (самовираження, творчість, визнання, активність, спілкування)

Емоційні цінності є пріоритетними для усіх вікових груп, підкреслюючи важливість довіри, підтримки та компромісу як основ для вирішення конфліктів.

Особистісна реалізація актуальна для молодих (1–5 років) і більш зрілих сімей (11–20 років), тоді як у період 6–10 років вона менш виражена, ймовірно через фокус на вихованні дітей.

Родинні цінності посідають важливе місце, особливо у середньому віці подружнього життя.

Матеріальні цінності відображають стабільність або нестабільність матеріального становища, що є суттєвим фактором у виникненні конфліктів.

Дослідження асоціацій до поняття «сімейні цінності» у трьох групах показало: 1–5 років: кохання, довіра, матеріальне забезпечення, стабільна робота, відповідальність, терпіння; 6–10 років: здоров'я сім'ї, добробут, взаємодопомога, компроміси; 11–20 років: діти, здоров'я, повага, визнання. Ці дані свідчать про зміну пріоритетів із зростанням подружнього стажу та показують, що різні етапи життя сім'ї супроводжуються різними мотиваційними домінантами.

Відповіді на авторську анкету «Взаємини в сім'ї» показали: 34,4% респондентів оцінили сімейні стосунки як «добрі», 26,2% – «дуже гарні», проте близько 40% – «не дуже гарні» або «погані».

72,1% вважають свою сім'ю дружнім колективом. Конфлікти в сім'ї трапляються у 100% випадків (жоден респондент не заявив, що конфліктів немає).

Основними причинами конфліктів є непорозуміння (42,2%), порушення етичних норм (28,0%) та відмова брати участь у сімейних справах (18,4%).

Найпоширеніші способи вирішення конфліктів: примирення (38,6%), тимчасове припинення конфлікту (18,8%), обговорення з подальшим прийняттям спільного рішення (18,4%).

Проведене дослідження детально виявило структуру конфліктних зон у сімейних взаєминах молодих батьків, ціннісні пріоритети подружжя на різних етапах подружнього життя, а також домінуючі мотиви та стратегії подолання конфліктів. Отримані результати можуть бути використані для розробки програм підтримки сімейної гармонії та профілактики конфліктів, з урахуванням особливостей життєвих стадій подружжя.

Дослідження розвитку емоційної сфери дітей старшого дошкільного віку виявило важливі особливості їхнього емоційного сприйняття та вираження, а також тісний зв'язок із сімейним емоційним кліматом. Результати свідчать, що не всі діти мають однаковий рівень здатності розпізнавати емоції оточуючих, а також відтворювати власні емоційні стани за допомогою міміки. Виявлено, що значна частина дітей зустрічається з труднощами у цих процесах, особливо коли йдеться про складні або менш виразні емоції, такі як страх, переляк чи здивування.

Загалом, у більшості дітей спостерігається середній рівень розвитку емоційної компетентності – вони здатні розпізнавати та виражати базові емоції, проте мають обмежений емоційний репертуар і не завжди можуть правильно інтерпретувати чи відобразити більш тонкі почуття. Це свідчить про необхідність подальшої уваги до формування і розвитку емоційної сфери у старшому дошкільному віці.

Особливої уваги заслуговує виявлений зв'язок між якістю сімейних взаємин і рівнем розвитку емоційних навичок дітей. Аналіз опитувань батьків показав, що багато сімей переживають певний рівень конфліктності, зумовлений різними факторами, такими як домінування одного з подружжя,

втручання родичів чи фінансові труднощі. Ці проблеми створюють напружений емоційний фон, що негативно впливає на психологічний клімат у родині.

Для дитини, яка росте в такому середовищі, характерним є недостатня кількість позитивних емоційних взаємодій, що обмежує можливості для навчання співпереживанню, розумінню настроїв інших людей і регуляції власних емоцій. Відсутність прикладів конструктивної комунікації і теплих, довірливих стосунків у родині призводить до формування неефективних моделей поведінки і гальмує розвиток емоційного інтелекту.

Таким чином, результати дослідження підкреслюють важливість підтримки гармонійного сімейного середовища, у якому батьки можуть якісно комунікувати між собою та з дітьми, вирішувати конфлікти конструктивно і створювати умови для емоційного розвитку дитини. Саме такі умови сприятимуть формуванню в дітей здатності розпізнавати і адекватно виражати свої почуття, розуміти емоції інших і будувати здорові міжособистісні стосунки, що є запорукою їх успішної соціалізації та психологічного благополуччя у подальшому житті.

Мистецька діяльність виступає потужним ресурсом для емоційного розвитку дітей дошкільного віку. Через різні форми творчості – малювання, музику, драматизацію, ліплення та інші види мистецтва – діти мають унікальну можливість виражати власні почуття, переживання та настрій у безпечному та підтримуючому середовищі. Такий вид діяльності сприяє розвитку емоційної чутливості, самовираження і саморегуляції емоцій, що є важливими складовими емоційного інтелекту.

Участь у мистецьких активностях допомагає дошкільнятам краще розуміти свої емоції, а також розвивати емпатію, навчає їх спостерігати і реагувати на емоційні стани інших людей. Через творче самовираження діти формують позитивне ставлення до себе, підвищують рівень внутрішньої гармонії і впевненості, що є фундаментом для їхньої соціальної адаптації та міжособистісних стосунків.

Таким чином, мистецька діяльність є не лише способом розваги чи розвитку творчих навичок, але й ефективним інструментом для підтримки емоційного здоров'я дитини. Інтегрування різних видів мистецтва у дошкільне виховання створює сприятливі умови для всебічного розвитку емоційної сфери, що є важливим кроком на шляху формування гармонійної особистості.

Казки є ефективним засобом стабілізації емоційних станів дітей дошкільного віку, оскільки вони дозволяють малюкам у безпечній формі проживати різні почуття та опрацьовувати внутрішні переживання. Завдяки сюжетам, героям та символам казок діти мають змогу зрозуміти складні емоції, розпізнати власні переживання і знайти шляхи їхнього подолання.

Особливість використання казок полягає в їхній здатності формувати емоційну грамотність дітей – розвивати вміння усвідомлювати, називати та регулювати емоції. Казкові історії сприяють зниженню тривожності, зменшенню страхів і агресивних проявів, створюють умови для емоційного заспокоєння та відновлення внутрішньої рівноваги.

Крім того, казки допомагають встановити довірливий контакт між дитиною і дорослим, що є важливим для підтримки емоційного благополуччя малюка. Вони також стимулюють розвиток уяви і творчого мислення, що сприяє більш гнучкому реагуванню на життєві ситуації.

Отже, систематичне використання казок у дошкільному віці є важливим інструментом для гармонізації емоційного стану дітей, розвитку їхньої емоційної компетентності та підтримки психоемоційного здоров'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аскерова І.А. Емоції як фундаментальна основа свідомості. Філософські проблеми гуманітар. наук. 2004. № 1-2. С. 138-143.
2. Безруких М.М., Філічева Т.Б. Розвиток емоційної сфери дошкільника: навчальний посібник для педагогів. М.: Академія, 2011. 176 с.
3. Богуш А.М. Формування емоційної культури дітей дошкільного віку: навчально-методичний посібник. Київ: Генеза, 2016. 132 с.
4. Бойко О. О. Казкотерапія в роботі з дітьми: теорія і практика. К.: Видавничий дім «Освіта», 2015. 176 с.
5. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. К.: МАУП, 2001. 96 с.
6. Ващенко І.В. Загальна конфліктологія: навч. посібник. Х: Оригінал, 2001. 384 с.
7. Ващенко І.В. Конфлікт. Посттравматичний стрес: шляхи їх подолання. К.: Знання, 1998. 289 с.
8. Ващенко І.В. Конфлікти: сучасний стан, проблеми та напрямки їх вирішення в органах внутрішніх справ: монографія. Харків: «ОВС», 2002. 256 с.
9. Ващенко І.В. Особливості сімейних взаємин у сучасних подружніх парах // Наука і освіта: Наук.-практ. Ж-л. Одеса, 2005. №3-4. С. 13-17.
10. Волкова Г.С. Психологія емоційного розвитку дітей дошкільного віку : навчально-методичний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2012. 152 с.
11. Волкова Н. В. Музична терапія в дошкільній освіті: методичні рекомендації. Х.: Основа, 2017. 120 с.
12. Гаврилова Н.І. Емоційна сфера дитини: становлення та розвиток у дошкільному віці : монографія. К.: Вид. дім «Слово», 2014. 240 с.
13. Голота А.С. Розвиток емоційного інтелекту дошкільників: практичні рекомендації. Психолог дошкілля. 2019. С. 18-23.
14. Гордєєва Н. О. Змінювання сім'ї в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціолог. наук :

спец. 22.00.06 «Соціологія культури, науки та освіти». Харків, 2000. 20 с.

15. Гріньова О.М., Терещенко Л.А. Дитяча психодіагностика: навчально-методичний посібник. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 227 с.

16. Давидюк Н. О. Типові причини формування конфліктних взаємин у подружній діаді // Український соціум : наук. журн. К., 2004. № 2 (4). С. 29–33.

17. Давидюк Н. Типові причини формування конфліктних взаємин у подружній діаді // Український соціум. 2004. № 2 (4). С. 29-33.

18. Данилюк І. В. Арт-терапія і казкотерапія в корекційній роботі з дітьми дошкільного віку. Львів: Каменярь, 2018. 142 с.

19. Дитяча психологія: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 424 с.

20. Дідук І. А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку : автореф. дис. на здобуття ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Вікова та педагогічна психологія». К., 2001. 20 с.

21. Духовні потреби дітей України : монографія / під заг. ред. Ж. В. Петровича. К. : Вид. дім «Калита», 2005. 108 с.

22. Емпатійний розвиток дитини / упоряд.: С. Максименко, К. Максименко, О. Главник. К. : Мікрос–СВС, 2003. 182 с.

23. Етнопсихологічні особливості міжособистісного спілкування та їх урахування в процесі взаємодії дітей і дорослих / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника / Л.Е. Орбан Івано-Франківськ, 1996. 79 с.

24. Журавльова Л.П. Психологія емпатії: монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 328 с.

25. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників / упоряд. І.В. Молодушкіна. 2-ге вид. Х.: Вид. група «Основа», 2011. 207 с.

26. Захарченко О. М. Казкотерапія як засіб розвитку емоційної компетентності дітей. К.: Видавництво КНУ імені Т. Шевченка, 2019. 134 с.

27. Ізард К. Психологія емоцій. К., 2012. 464 с.

28. Карпенко З. С. Психокорекція розвитку дитини : монографія. Івано-Франківськ : Фірма «ЛІК», 1994. 132 с.

29. Кириленко Т.С. Психологія: емоційна сфера особистості: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Либідь, 2007. 256 с.
30. Кісарчук З. Г. Психологічна допомога сім'ї : навч. посіб. : у 3-х кн. / З. Г. Кісарчук, О. І. Єрмусевич. Кн. 1. К. : Главник, 2006. С. 28–42.
31. Коваль Т. В. Музична терапія в системі дошкільної освіти: посібник для вихователів. Львів: Світ, 2016. 98 с.
32. Ковальова Л. Психологічні аспекти подружніх конфліктів. Матеріали студентської наукової конференції, присвяченої 170-річчю з дня народження Ю. Федьковича (12-13 травня 2004). Чернівці, 2004. С. 143-144.
33. Козловська Е. В. Психологічна готовність молодого подружжя до гармонізації стосунків: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2011. 208 с.
34. Коник О.В. Психологія емоцій у дошкільному віці : навчально-методичний посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2019. 156 с.
35. Коновальчук І. М. Сімейні взаємовідносини й особливості соціалізації дитини // Проблеми загальної та педагогічної психології : [зб. наук. пр. Ін-ту психології імені Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка]. К., 2006. Вип. 1, т. VIII. С. 171–176.
36. Корнієнко І. П. Казкотерапія у роботі з дітьми з особливими потребами. К.: Наукова думка, 2020. 112 с.
37. Курсінка М.Ш. Виховання надзвичайної дитини. Порадник для батьків надто активних, емоційних, вразливих, чутливих і наполегливих дітей. 4-те вид. Київ: Наш формат, 2019. 432 с.
38. Лісіна М.І. Емоційне спілкування дорослого з дитиною : монографія. Харків: Ранок, 2013. 198 с.
39. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: навч. пос. К.: ВД «Професіонал», 2007. С. 122-135.
40. Максименко С.Д., Соловієнко В.О. Загальна психологія. К.: МАУП, 2020. 256 с.

41. Максимова Н. Ю. Сімейне консультування : навч. посіб. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.
42. Мастюкова Є.М. Емоції та емоційний розвиток дітей : посібник для батьків і педагогів. К.: Лібра Терра, 2015. 168 с.
43. Мельник Н. Емоційний розвиток особистості як основа формування емоційного інтелекту дітей дошкільного віку. Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки. 2018. № 4 (63). С. 69-74.
44. Мельничук І.В. Генеза емоційних особливостей у сучасних дітей. Наука і освіта. 2002. № 5. С. 42-44.
45. Мілютіна К. Психологія сім'ї. Київ : Главник, 2007. 144 с.
46. Міщенко Н. І. Етнопсихологічні чинники виникнення особистісних проблем дитини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи». К., 2002. 19 с.
47. Омельченко Л. М. Подружній конфлікт у молодій сім'ї: методичний посібник. К.: Науковий світ, 2006. 49 с.
48. Павелків Р. В. Психодіагностичний інструментарій в умовах дошкільного закладу : навч. посіб. К. : «Центр учбової літератури», 2013. 296 с.
49. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : монографія. Рівне : Волин. обереги, 2004. 248 с.
50. Панасюк І.В. Розвиток емоційної компетентності у дітей дошкільного віку : навчальний посібник. К.: Каравела, 2018. 144 с.
51. Пархоменко Л. В. Психолого-педагогічні основи казкотерапії в дошкільному віці. Харків: Ранок, 2014. 160 с.
52. Пенькова О. І. Взаємодія у сім'ї як умова виховання особистості // Соціально-психологічні чинники взаємодії суспільства та освіти : матеріали методологічного семінару НАПН України, 17 листоп. 2010 р. : зб. матеріалів / за ред. акад. С. Д. Максименка. К. : Вид. «Інтерпрес ЛТД», 2010. С. 220–227.
53. Пірен М.І. Конфліктологія: підручник. Київ: МАУП, 2003. 360 с.

54. Пісоцький В.П., Горянська А.М. Емоційно-вольова сфера особистості: навчально-методичний посібник для студентів педагогічних вузів. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2006. 63 с.
55. Психологічна допомога сім'ї : посіб. / З. Г. Кісарчук [та ін.] ; ред. З. Г. Кісарчук ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України, Центр соц. експертиз і прогнозів Ін-ту соціол. НАН України. К. : [б.в.], 2008. 181 с.
56. Психологічні критерії соціальної дезадаптації дитини : кол. моногр. / Максимова Н. Ю. та ін. ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. К. : Педагогічна думка, 2010. 191 с.
57. Психологія сім'ї : навчальний посібник для студентів спеціальності «Практична психологія», «Початкова освіта» / О. Горецька, Н. Сердюк. Бердянськ : Видавець Ткачук О.В., 2015. 216 с.
58. Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції». Полтава : Довкілля. К., 2008. 260 с
59. Сорока Н. В. Арт-терапія у дошкільній освіті: казки, малювання, музика. Одеса: Маяк, 2018. 150 с.
60. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К. : Либідь, 2003. 376 с.
61. Філіппова Г.Г. Емоційна регуляція поведінки дітей дошкільного віку : монографія. Харків: Основа, 2017. 204 с.
62. Чанцева-Коваленко О. М. Батьківське ставлення та його вплив на формування дитячої особистості // III Всеукр. психологічний конгр. з міжнар. участю «Особистість у сучасному світі». К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2014. 680 с. С. 620–624.
63. Чанцева-Коваленко О. М. Психологічні механізми соціалізації дитини під впливом батьків // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. № 12 : Психологічні науки : зб. наук. пр. К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. № 45 (69). 243 с.
64. Чебикін О.Я., Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості особистості: монографія. Одеса: СВД Черкасов, 2009. 230 с.

65. Чудаєва Н.В., Шулдик Г.О. Емоційний світ людини: навч. посібник. 2-ге вид. доповн. Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. 126 с.
66. Яблонська Т. М. Порушення сімейної взаємодії та його вплив на дитину // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2003. Т. У, ч. 5. С. 341–344.
67. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції. К. : Либідь, 2016. 264 с
68. Aleksander Kępiński. Szkice z psychologii rozwoju człowieka W. 2011
69. Carroll E. Izard The Psychology of Emotions. 1991 p. 452 p.
70. Ekman P. Emotion in the human face. New York, Cambridge University, 2015. 456 p.

ДОДАТКИ

Опитувальник

«Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях»

Ю. Альошиної, Л. Гозмана, О. Дубовської

Методика представляє собою тест-опитувальник, який містить опис 32 ситуацій подружньої взаємодії, які носять конфліктний характер.

Як відповідь респондентам пропонується шкала можливих реакцій на певну ситуацію, в яку закладено дві ознаки: активність чи пасивність реакції і згоду або незгоду з партнером (стороною в конфлікті). Лівий полюс шкали - активне вираження незгоди, що не згідне нейтральне ставлення, пасивне вираження згоди і, нарешті, правий полюс - активне вираження згоди. Розподілам шкали приписуються значення в балах відповідно від "-2" до "+2".

Шкала відповідей:

-2: Категорично не згодна (не згоден) з тим, що він (вона) робить і говорить у даній ситуації; активно висловлюю незгоду і наполягаю на своєму.

-1: Не згодна (не згоден) з тим, що він (вона) робить і говорить у даній ситуації, демонструю своє невдоволення, але уникаю обговорення.

0: нічого не задумую, не висловлюю своє ставлення, чекаю подальшого розвитку подій.

1: загалом згоден (а) з тим, що говорить він (вона), але не вважаю за необхідне висловлювати своє ставлення.

2: повністю згоден (а) з тим, що він (вона) робить і говорить у даній ситуації, активно підтримую його (її) і схвалюю.

Тестовий матеріал для чоловіків (жінок)

1. Ви запросили своїх родичів у гості. Дружина (чоловік), знаючи про це, несподівано пізно повернулася (повернувся) додому. Вас це засмутило і після того як гості пішли Ви висловлюєте дружині (чоловікові) своє засмучення, а вона (він) не може зрозуміти причини невдоволення. Ви ...

2. Дружина (чоловік) давно обіцяла (обіцяв) зробити дещо по будинку і знову нічого не зробила. Ви ...

3. Ви довго стояли в черзі в магазині. Продавщиця весь час відволікалася, грубила покупцям. Коли підійшла Ваша черга, дружина (чоловік) на Ваш погляд, занадто різко стала (став) говорити з нею. Ви неприємно здивовані її тоном; Ви ...

4. Вже пізно, дитині пора лягати спати, але йому не хочеться, а дружина (чоловік) все-таки намагається відправити його в ліжко. Ви втручаєтеся і дозволяєте дитині пограти ще, кажучи, що завтра вихідний. Дружина (чоловік) наполягає на своєму. Ви ...

5. Ви домовилися вихідний провести вдома. Але несподівано Вам зателефонували батьки і покликали до себе. Ви відразу ж стали збиратися. Дружина (чоловік) залишилася (залишився) незадоволена тим, що порушилися Ваші спільні плани. Ви ...

6. У дружини (чоловіка) поганий настрій. Ви здогадуєтеся, що у неї (нього) неприємності на роботі, хоча вона (він) нічого не говорить. Ви намагаєтеся викликати її (його) на розмову, але вона (він) йде від бесіди.

7. Ви з дружиною (чоловіком) запрошені на день народження друга, грошей на подарунок недостатньо. Вам здається, що саме дружина (чоловік) в цьому місяці витратила надто багато грошей. Ви ...

8. Ваш друг ділиться з Вами і Вашою дружиною (чоловіком) своїми проблемами і переживаннями. Одне із зауважень Вашої дружини (чоловіка), на Ваш погляд, випадає із загального тону розмови і образливо для співрозмовника. Ви ...

9. Вам обом треба затриматися на роботі, і нікому побути з дитиною. Ви вважаєте, що Ваші справи важливіші, і дружина (чоловік) повинна (повинен) зробити це, але вона (він) не погоджується. Ви ...

10. Ви почали ремонт квартири. Несподівано виявилось, що ця затія обійдеться дорожче, ніж Ви припускали. Дружина (чоловік) з самого початку скептично ставилася до Ваших планів, а тепер дуже сердита (сердитий) на Вас за непередбачені витрати. Ви ...

11. У Вас є улюблене заняття, дружина (чоловік) радить долучити до цього дитину. Ви ж вважаєте, що дитина буде Вам заважати, а дружина (чоловік) продовжує наполягати на своєму. Ви ...

12. Ви збираєтеся піти з дому у справах, а дружина (чоловік) хоче з Вами поговорити і незадоволена (незадоволений), що Ви відмовляєтеся затриматися хоча б на кілька хвилин. Ви ...

13. З юності у Вас залишилося безліч друзів-жінок (чоловіків). Ви з задоволенням спілкуєтеся з ними, вони заходять до Вас у гості. У дружини (чоловіка) ці візити викликають невдоволення. Ви ...

14. Ви зайшли до дружини (чоловіка) на роботу. Її (його) не виявилось на місці, і, поки Ви її (його) чекали, Вам явно вдалося завоювати симпатії її (його) колег-жінок (чоловіків). Вас здивувала негативна реакція дружини (чоловіка). Ви ...

15. Вам здається, що дружина (чоловік) періодично не так на те витрачає гроші, ось вона купила непотрібну, на Ваш погляд, річ, але дружина (чоловік) вважає, що вона необхідна в будинку. Ви ...

16. Ви просите дружину (чоловіка) допомогти дитині підготувати уроки, бо самі гірше знайомі з цим предметом, а вона (він) продовжує займатися своєю справою і відсилає дитину до Вас, кажучи, що їй (йому) ніколи. Ви ...

17. Останнім часом на роботі Ви багато спілкуєтеся з одною (одним) з Ваших співробітниць (співробітників). Ви часто телефонуєте один одному, згадуєте про неї (нього) в розмовах з дружиною (чоловіком). Їй (йому) це явно неприємно. Ви ...

18. Ви випадково зустрілися зі своїм старим приятелем (подругою), розговорилися з ним (нею), і він (вона) умовив (умовила) Вас зайти до нього (неї) додому. Ви пробули з ним (нею) весь вечір і пізно повернулися додому. Дружина (чоловік) турбувалася (турбувався) і, коли Ви повернулися, висловила (висловив) Вам своє невдоволення. Ви ...

19. За кілька днів до зарплати знову виникла розмова про те, що грошей не вистачає. Дружина (чоловік) вважає, що Ви недостатньо робите для забезпечення сім'ї. Ви ...

20. Ви провели вечір з новими друзями, які подобаються дружині (чоловіку), але Вам не дуже симпатичні. На Ваш погляд, з ними було нудувато, але Ви намагалися цього не показувати. По дорозі додому дружина (чоловік) несподівано висловила (висловив) своє невдоволення тим, як Ви поводитися з її (його) друзями. Ви ...

21. Ваша (ваш) дружина (чоловік) збирається до своїх старих друзів у гості. Вам хотілося б піти з нею (ним), але вона (він) не пропонує цього. Ви

22. У Вас є улюблене захоплення, якому Ви приділяєте вільний час, дружина (чоловік) не розділяє цього інтересу, навіть висловлює відкрите невдоволення. Ви ...

23. Дружина (чоловік) покарала (покарав) дитину, але Вам здається, що провина не настільки серйозна, і Ви починаєте грати з дитиною. Дружина (чоловік) незадоволена цим. Ви ...

24. На виїзді Вас познайомили з привабливим чоловіком (жінкою). Ваша (ваш) дружина (чоловік) протягом усього вечора сиділа (сидів) поруч з ним (нею), танцювала (танцював) тільки з ним (нею) і про щось жваво розмовляла (розмовляв). Вас це зачепило. Ви ...

25. Ви збираєтеся провести неділю вдома, але виявляється, що дружина (чоловік) обіцяла (обіцяв) друзям відвідати їх. Вам дуже не хочеться йти. Ви ...

26. Ви розповіли другу (подрузі) про Ваші сімейні проблеми, дружина (чоловік) дізналася (дізнався) про це і була (був) дуже незадоволена (незадоволений), оскільки вважає, що не варто розповідати всім і кожному про подібні речі. Ви ...

27. Дружина (чоловік) давно просила (просив) Вас полагодити праску. Сьогодні вона (він) хотіла (хотів) нею скористатися, але він виявився зламаним. Вона (він) висловила Вам своє невдоволення, незважаючи на те, що знає, що Вам було ніколи. Ви ...

28. Знайома (знайомий) Вашої родини вже не в перший раз підвела (підвів) Вас, і Ви вважаєте, що їй (йому) необхідно висловити своє невдоволення

відкрито. Дружина (чоловік) каже, що не варто надавати цьому великого значення. Ви ...

29. У Вас поганий настрій, і Вам хочеться поговорити з дружиною (чоловік) і поділитися своїми переживаннями і сумнівами з нею (ним), але вона (він) не помічає Вашого стану і відповідає, що поговорити можна пізніше, а зараз їй (йому) ніколи. Ви ...

30. Приятелька (друг) дружини (чоловіка) зателефонувала (зателефонував) і попросила (попросив) Вас передати дружині (чоловіку) дещо, як тільки та (він) повернеться додому. У Вас було багато справ, і Ви згадали про це тільки пізно ввечері. Дружина (чоловік) була (був) дуже незадоволена (незадоволений) і різко сказала (сказав), що Ваша необов'язковість ставить її (його) в незручне становище вже не в перший раз.

31. Увечері Ви збираєтеся разом з дружиною (чоловіком) дивитися телевізор, проте Ваші інтереси перетинаються - Вам хочеться дивитися передачі за різними програмами. Кожен з Вас наполягає на своєму. Ви ...

32. Ви обговорюєте плани спільного відпочинку з друзями, і дружина (чоловік) несподівано починає різко виступати проти будь-якого Вашого пропозиції. Ви ...

Вивчення конфліктів у подружніх парах дозволило авторам методики виділити 8 сфер, в яких найчастіше відбуваються сутички:

Проблеми відносин з родичами і друзями: 1, 5, 8, 20;

Питання, пов'язані з вихованням дітей: 4, 11, 16, 23;

Прояв прагнення до автономії: 6, 18, 21, 22;

Порушення рольових очікувань: 2, 12, 27, 29;

Неузгодженість норм поведінки: 3, 26, 28, 30

Прояв домінування одним із подружжя: 9, 25, 31, 32;

Прояв ревності: 13, 14, 17, 24;

Розбіжності у ставленні до грошей: 7, 10, 15, 19.

Крім того, ситуації можуть бути розділені на дві групи по підставах «винного в конфлікті». Слово «вина» взято в лапки, тому що мова йде не про реальну винну (яку часто взагалі важко виявити), а про привід до сварки:

в ситуаціях № 4, 5, 9, 10, 11, 13, 14, 17, 18, 19, 22, 23, 26, 27, 31 більшою мірою у виникненні конфлікту "винен" респондент;

в ситуаціях № 1, 2, 3, 6, 7, 8, 12, 15, 16, 20, 21, 24, 25, 28, 29, 32 такий привід дав чоловік (дружина).

Обробка та інтерпретація результатів тесту

Результати досліджень отримують шляхом розрахунку загального значення (середнє арифметичне по кожному блоку).

Значення індексів змінюються від -2 до 2. Негативне значення індексу говорить про негативну реакцію респондента в конфліктних ситуаціях, позитивні - про позитивні реакції. Значення, близькі до 1 (або до -1) підкреслюють пасивний характер поведінки при сімейних непорозуміннях, а близькі до 2 (або до -2) говорять про активну позицію в даній ситуації.

Отримані результати дають можливість говорити і про загальний рівень конфліктності в парі. Чим ближче значення загального індексу до -2, тим більше конфліктний характер носить взаємодія подружжя.

Анкета «Взаємини в сім'ї» (авторська розробка)

1. Ви оцінюєте взаємини у вашій сім'ї як:
 - ✓ дуже гарні;
 - ✓ добрі;
 - ✓ не дуже гарні;
 - ✓ погані.
2. Ви вважаєте свою сім'ю дружнім сімейним колективом ?
 - ✓ так;
 - ✓ не зовсім;
 - ✓ ні.
3. Як часто ваша сім'я збирається разом ?
 - ✓ щодня;
 - ✓ на вихідні;
 - ✓ рідко.
4. Чи бувають у вашій сім'ї суперечки, конфлікти ?
 - ✓ так;
 - ✓ часто;
 - ✓ інколи;
 - ✓ рідко;
 - ✓ не буває.
5. Чим обумовлені суперечки, конфлікти ?
 - ✓ непорозумінням між членами сім'ї;
 - ✓ порушенням етики взаємин (грубощі, зрада, неповага тощо);
 - ✓ відмовами брати участь у сімейних справах;
 - ✓ розбіжностями в питаннях виховання дітей;
 - ✓ іншими обставинами (вказати, яким).
6. Які способи вирішення моральних конфліктів використовуються у вашій сім'ї?
 - ✓ примирення;
 - ✓ обговорення ситуації та прийняття спільного рішення;
 - ✓ припинення конфліктів на деякий час;
 - ✓ звертання по допомогу до інших людей (батьків, сусідів, друзів, вчителів);
 - ✓ конфлікти фактично не вирішуються, є затяжними.

Модифікація методики
«Вивчення розуміння емоційних станів людей,
зображених на картинці»

Шість картинок із зображенням дітей і дорослих, у яких яскраво виражений емоційний стан як основних емоцій (радість, страх, гнів, печаль, образа, співпереживання).

Емоційний стан людей: радість, гнів, страх, сум.

Емоційний стан людей: образа, співпереживання

Модифікація тесту «Розпізнавання емоцій» (за Чередниковою Т.В)

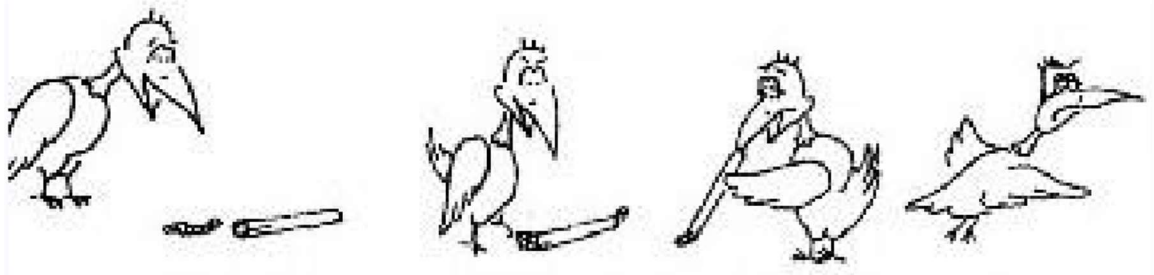

Рис. 1. «Ворона»

Три ряди картинок із зображеннями різних персонажів, пов'язаних між собою будь-якою емоційно значущою ситуацією.

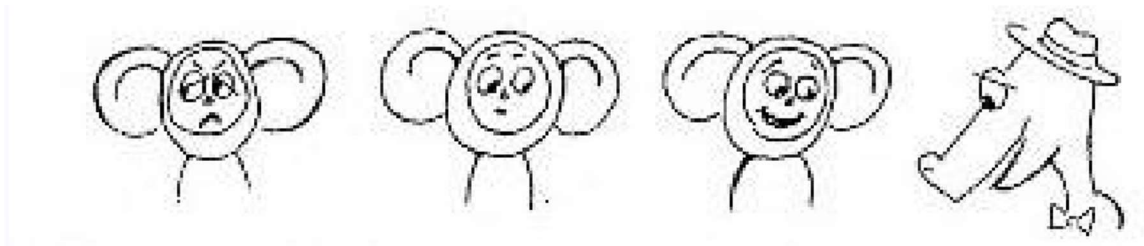

Рис. 2. «Чебурашка і крокодил Гена»

Для виконання такого завдання необхідно визначити умови (або компоненти середовища), що впливають на емоційну атмосферу дитячого садка.

До них належать: професійна установка педагога на організацію емоційно-розвивального середовища в групі дитячого садка – емоційно-підтримувальний компонент середовища; зовнішня обстановка (колірне рішення, зручність меблів тощо) – емоційно-налаштовувальний компонент середовища; режимні моменти, що визначають процес перебування дитини в групі дитячого садка – емоційно-стабілізаційний компонент середовища.